

OLEVISTE KIRIKU KESKAEGSEST SISUSTUSEST JA ANNETAJATE RINGIST

Anu MÄND

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; anu.mand@tlu.ee

Tallinna Oleviste kiriku keskaegne sisustus on hävinud, alles on vaid üks hõbepitsat ja mõned hauaplaatide fragmendid. Artiklis on analüüsitud Oleviste keskaegset interjööri ja selle arengut peamiselt kirjalike allikate põhjal, käsitledes altareid, pühakujusid, pinke, liturgilisi nõusid ning tekstiile, orelit, vitraaže ja hauaplaate. On antud ülevaade altarite lisandumisest sajandite jooksul, nende rajajatest ja patronaadiõiguse omanikest ning arutletud altarite võimaliku asukoha üle. Kirikuruum muutus ja teiseses pidevalt, seda mõjutas iga lisanduv sisustuselement, liturgiline ese või kultusobjekt. Kirjalike andmete põhjal on võimalik välja selgitada peamine annetajate ring: milliste seisuste esindajad ja korporatiivsed ühendused mõjutasid enim kiriku interjööri ning kuidas peegeldusid sakraalruumis sotsiaalsed hierarhiad?

Keskaegsete kirikute sisustuse uurimine on väljunud kunstiajaloo kitsamatest raamidest, leides puutepunkte liturgia ja teoloogia ajaloo, sotsiaalajaloo, linnajaloo ning teiste distsipliinidega. Analüüsides säilinud kunstiteoste ja kirjalike andmete põhjal teadaolevate esemete pildiprogrammi ning funktsiooni, nende rolli liturgias, ruumilist konteksti, annetajate sotsiaalset positsiooni ja religioosseid ning ilmalikke ambitsioone, on võimalik jõuda senisest tunduvalt avaramate teadmiseni keskaegse sakraalruumi arengu ja seda mõjutanud tegurite kohta. Eriti intensiivne on selleteemaline uurimissuund viimase kümnendi Saksamaal, kus üksikute kirikute sisustuse, kasutuse ja ruumi tähendusväljade kohta on avaldatud terveid monograafiaid.¹ See puudutab mõistagi kirikuid, kus keskaegset sisustust on arvestataval määral säilinud.

Üldtuntud põhjused, miks Eesti keskaegsete kirikute sisustusest on praeguseks järel vaid üksikud kunstiteosed või nende fragmendid, on mõistagi sajandite vältel peetud arvukad sõjad, pühakodasid tabanud tulekahjud ja reformatsiooni-aegsed pildirüüsted. Nende dramaatiliste sündmuste kõrval oli keskaegse sisus-

¹ Parimate saavutustena võib nimetada: **Weilandt, G.** Die Sebalduskirche in Nürnberg: Bild und Gesellschaft im Zeitalter der Gotik und Renaissance. Imhof Verlag, Petersberg, 2007; **Weitzel, S.-M.** Die Ausstattung von St. Nikolai in Stralsund: Funktion, Bedeutung und Nutzung einer hansestädtischen Pfarrkirche. Ludwig, Kiel, 2011.

tuse järkjärgulises eemaldamises oma osa üleminekul evangeelsele usule ja selle arengul, mis tõi kaasa uued religioossed ning representatiivsed vajadused ja väljendusvahendid ning seega ka uued sisustuselemendid. Nimetatud protsesside tagajärjel muutus osa katoliiklikust inventarist üleliigseks (nt kõrvalaltarid koos oma kaunistustega, relikviaarid ja mõned kirikuriistad), teisi aga kohandati uude konteksti sobivaks.² Kõige selle tõttu on keskaegsete kirikute sisustuse uurimisel hindamatuks abiks kirjalikud andmed, ent neid on paraku säilinud vaid väga väheste pühakodade kohta.

Tänu Tallinna Linnaarhiivi rikkalikele kogudele, eelkõige rae, koguduste ja gildide arhiividele, on Tallinna kirikute keskaegsest sisustusest teada palju enam kui teistes linnades või maal asunud kirikute ning kabelite kohta. See ei tähenda siiski, et ühtviisi häid materjale oleks säilinud kõikide pühakodade kohta, ammuigi mitte seda, et oleks võimalik saada detailset ülevaadet interjööri ja vallasvara muutumise-täienemise kohta, alates kiriku ehitusajast kuni reformatsoonini. Kõige paremini on uurijad informeeritud hiliskeskaegse Niguliste kiriku sisustusest, seda tänu säilinud kunstiteostele ja kiriku eestseisjate ehk võõrmündrite peetud arveraamatule, mis hõlmab aastaid 1465–1520.³ Ühegi teise Tallinna pühakoja kohta pole nii pikka ajavahemikku hõlmavat ja nii inforohket allikat võtta. Seetõttu pole üllatav, et Niguliste sisustust ja kunstivarasid on käsitletud õige mitmed kodu- ning välismaised autorid.⁴

Teine keskaegse Tallinna kogudusekirik – Oleviste – on paratamatult jäänud Niguliste varju. Seda on ühelt poolt tinginud kirjalike allikate vähesus, teisalt aga asjaolu, et kiriku praegune sisustus pärineb 1820. aasta laastava tulekahju järgsest ajast. Erinevalt Nigulistest sai Oleviste kannatada 1524. aasta pildirüüste ajal, hävitavalt mõjus ka 1625. aasta põleng. Siiski pole olukord Oleviste keskaegse sisustuse uurimise seisukohalt kaugeltki lootusetu. Alles on kiriku eestseisjate arveid ja märkmeid aastaist 1436–1450 ning 1513–1575.⁵ Ehkki mõlemas, kõi-

² Vt **Kurisoo, M.** Mis Jumalale antud, peab Jumalale jääma... Katoliikliku kirikukunsti kasutamisest ja kohandamisest reformatsioonijärgses Tallinnas. – Kunstiteaduslikke Uurimusi, 2012, 1–2 (21), 37–73; **Kodres, K.** Crossing the church's threshold: the changed and changing meaning of the medieval altarpiece in post-Reformation Estonia. – Rmt: Sõnasse püütud minevik: *in honorem Enn Tarvel*. Koost P. Raudkivi, M. Seppel. Argo, Tallinn, 2009, 159–177.

³ Tallinna Linnaarhiiv (TLA), f. 31, n. 1, s. 216.

⁴ Ehitusloo ja sisustuse kohta on endiselt kõige põhjalikum: **Lumiste, M., Kangropool, R.** Niguliste kirik. Kunst, Tallinn, 1990. Säilinud kunstiteoste kohta käivat uemat valikbibliograafiat vt: Niguliste muuseum. Koost M. Kurisoo. Eesti Kunstimuseum, Tallinn, 2011, 100–101. Arveraamatut on uuemates uurimustes kasutanud nt: **Markus, K., Tooming, K.** Hiliskeskaegsest Niguliste kirikust hingepalvete ja eneseeksponeerimise peeglis. – Acta Historica Tallinnensia, 2011, 16, 31–66; **Kala, T.** Ergänzungen an der Nikolaikirche in Reval/Tallinn in der zweiten Hälfte des 15. und dem ersten Viertel des 16. Jahrhunderts arbeitenden Meistern und Arbeiters. – Villem Raam 100. Baltic Journal of Art History, Spring 2010, 33–62; **Mänd, A.** Kirikute hõbevara: altariiriistad keskaegsel Liivimaal. Muinsuskaitseamet, Tallinn, 2008, 20, 23, 27, 30, 32, 37, 80–81, 101, 203–206.

⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 14 ja s. Aa 245. Kumbki arveraamat ei ole sisse seatud neis esimesena kajastatud aastal, eriti selgelt on see jälgitav Aa 245 juures, mille algusest on lehti välja rebitud.

gest osaliselt säilinud arveraamatus domineerib ehituse ja remonditegevusega seonduv finantskõlg, leidub neis ülestähendusid ka altarite ning vallasvara ja neid annetanud või nendega seotud isikute kohta. Samuti on Oleviste uurimisel abiks mitmed keskaegsed linnaraamatud, gildide ja tsunftide arve- ning märkmeraamatud ja 1525.–1527. aastal koostatud nimekirjad kirikute kõrvalaltarite sissetulekute kohta.⁶ Kui paljudest erinevatest allikatest infokillud kokku koguda, polegi seda nii vähe.

Järgnev käsitlus hõlmab järgmisi sisustuselemente ja kirikuvarasid: altarid, pühakujud, pingid, armulauanõud ning teised altariiristad, liturgilised tekstiilid, vitraažaknad, orel ja hauaplaadid. Välja on jäetud kiriku ja Maarja kabeli hõbepitsatid, mille kohta on olemas võrdlemisi värske artikkel,⁷ ning kellad, millest on valmimas eraldi uurimus. Lisaks Olevistes paiknenud kunstivarade väljaselgitamisele on analüüsitud ka nende funktsiooni ja ruumilist konteksti, samuti esemete annetajaid ning kiriku toetajaid ja nende staatust ning omavahelisi seoseid. Annetajate ja toetajate all mõistetakse üksikisikuid ning ühendusi, kes mõjutasid ühel või teisel moel kiriku interjööri ja liturgiat: rajasid kirikusse mõne altari või teenistuse või annetasid olemasoleva käigushoidmiseks suurema summa, kinkisid mõne kuju, altariirista või muu eseme, rahastasid altari või pühakuju valgustamist, lasid end kirikusse matta jne. Ajalises plaanis ulatub käsitlus umbes 1520. aastate keskpaigani, st reformatsioonini ja selle tagajärjel asetleidnud kiriklike ümberkorraldusteni, vajadusel on lisatud andmeid ka paarist-kolmest järgnenud aastakümnest.

KÕRVALALTARID

Kui kristluse esimestel sajanditel oli pühakojas ainult üks, kooriruumis asuv (pea)altar, siis alates 6. sajandist hakati ka kõrvalaltareid püstitama. Selle nähtuse põhjusteks olid arengud liturgias, reliikviade austamises, pühakute kultuses ja teispoosuskujutelmades. Plahvatuslikult hakkas kõrvalaltarite arv kasvama alles alates 15. sajandi keskpaigast, kui oma n-ö eraaltareid hakkasid rajama eelkõige ilmikud – jõukad perekonnad ja korporatiivsed ühendused, nagu raad, gildid, tsunftid ning vennaskonnad.⁸ Asutaja kandis altari püstitamise ja kaunistamisega seotud kulud ning annetas tavaliselt regulaarse teenistuse – vikaaria – rajamiseks

Magistraadi fondi (f. 230, n. 1) säilikele, mille tähis koosneb tähtede ja numbrite kombinatsioonist, viidatakse edaspidi vaid säiliku numbriga.

⁶ Viimastest on inforikkaimad TLA, s. Aa 15a ja s. Bl 4, fol. 1r–14v (ühislaeka eestseisjate Jurgen van der Heyde ning Peter Klevinkhuseni märkmed).

⁷ **Mänd, A.** On two medieval seal matrices and the guild seals from Tallinn. – *Baltic Journal of Art History*, Spring 2010, 118–125, 135, figs 1–3.

⁸ Vt kõrvalaltarite arengu kohta: **Kroesen, J. E. A.** Seitenaltäre in mittelalterlichen Kirchen: Standort – Raum – Liturgie. Schnell & Steiner, Regensburg, 2010, 9–24, eriti 9–12; **Braun, J.** Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung. Bd. 1. Koch & Co, München, 1924, 368–385.

mõeldud algkapitali, mille intressidest kaeti jooksvad kulud (armulaualeib ja -vein, küünlavaha) ning maksti ühele või mitmele preestri (vikaarile), kes pidasid seal missat ja palvetasid asutaja perekonna või korporatsiooni hingeõnnistuse eest. Eriti suureks paisus kõrvalaltarite arv tähtsamate kaubandusmetropolide kogudusekirikutes. Kui tuua paar rekordilist näidet Läänemere maade hansalinna-dest, siis Gdański (Danzigi) Maarja kirikus oli 16. sajandi alguskümneteks 58, Stralsundi Nikolause kirikus aga 56 altarit.⁹ Keskaegse Liivimaa linnades oli see arv tagasihoidlikum, jäädes reformatsioonieelsetel aastatel suuremates kirikutes 20–30 vahele.¹⁰

Oleviste kiriku liturgiliseks keskpunktiks olnud pealtari kaunistuste kohta pole mingeid andmeid. Võib ainult oletada, et sellel asus uhke retaabel, mis oli kunstilises mõttes võrreldav tänaseni säilinud Niguliste ja Püha Vaimu omadega. Oleviste kõrvalaltarite nimekirja koostas esimesena Gotthard von Hansen (1885), kes luges neid kokku 24 ja kelle andmetele on enamasti toetunud ka hilisemad baltisaksa uurijad.¹¹ Viimastel aastakümnetel on nimekirju avaldanud Tiina Kala¹² ja poola teadlane Maja Gąssowska.¹³ Kõigi autorite andmed varieeruvad pisut, olenevalt kasutatud allikate hulgast ja eripärast.

Tallinna kirikute altareid või nende arvu tsiteerides on mõnikord jäänud tähelepanuta asjaolu, et nende hulk muutus aja jooksul pidevalt: uusi kõrvalaltareid rajati juurde (eriti intensiivselt 15. sajandi teisel poolel ja 16. sajandi esimesel veerandil), mõni vanadest võis aga jääda lühemaks või pikemaks ajaks kasutusest kõrvale, näiteks rahastuse lõppedes. Teiseks tuleb silmas pidada, et üht ja sama altarit võidi allikates erinevate nimedega nimetada. Sellel nähtusel oli erinevaid põhjusi. Kui altaril oli kaitsepühakuid rohkem kui üks ja kummagi (või igauhe) auks oli sisse seatud vikaaria, võidi altari nimetamisel lähtuda kord ühest, kord teisest nimipühakust, olenevalt näiteks sellest, millise teenistuse finantseerimist vastav dokument käsitles. Altari nimetust on mõjutanud ka seda kaunistanud pühakuju või -pilt, kui kujutatud pühak ei kattunud altari nimipühakuga. Näiteks Nigulistes asunud Kanuti gildi altarit, mis enamjaolt kannab Kanuti altari nime, on mõnikord nimetatud ka Maarja altariks, sest sellel paiknes Neitsi Maarja

⁹ **Kroesen, J. E. A.** Seitenaltäre in mittelalterlichen Kirchen, 14.

¹⁰ Vt **Kala, T.** Tallinna raad ja katoliku kirik reformatsiooni algaastail. – Rmt: Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koost A. Andresen. Ajaloo- kirjanduse Sihtasutus Kleio, Tartu, 2001, 156–159; **Bruiningk, H. v.** Die Altäre der Domkirche zu Riga im Mittelalter. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1901, 8–13.

¹¹ **Hansen, G. v.** Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revels. Dritte vermehrte Auflage. Kluge, Reval, 1885, 11.

¹² **Kala, T.** Tallinna raad ja katoliku kirik, 156.

¹³ **Gąssowska, M.** Kościół św. Olafa w Rewalu (Tallinie) w XIII i XIV wieku. – Rmt: Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym. Toim H. Manikowska, H. Zaremska. Instytut Historii PAN, Warszawa, 2002, 192–193. Gąssowska on keskaegse Tallinna kirikute ja kloostrite kohta avaldanud mitu artiklit, mille väärtust kahandab asjaolu, et ta on kasutanud ainult publitseeritud allikaid (neistki vaid osa), mis viib teda ekslikele järeldustele.

kuju.¹⁴ Altarit võidi allikates nimetada ka tema rajaja perekonnanime, mitte aga altari kaitsepühaku järgi, eriti kui oli tegemist kõigile tuntud väärika linnakodanikuga, näiteks mõne raehärraga. Altari kaitsepühak võis ka muutuda, näiteks kui patronaadiõigus läks uuele omanikule, kes mingil põhjusel eelistas mõnd teist pühakut (või kel õnnestus hankida uus reliikvia) ja kes seetõttu soovis lasta altari ümber pühitseda. Altareid võidi dokumentides segi ajada ka kirjutaja eksimuse tõttu. Ehkki kõiki neid asjaolusid tuli ette küllaltki harva, tuleb seda võimalust siiski meeles pidada. Mõningast segadust altarite arvu osas võib tekitada seegi, et suuremates kirikutes võis leiduda samanimelisi altareid, eriti kehtib see Neitsi Maarjale pühitsetud altarite kohta.

Enamiku Oleviste kiriku kõrvalaltarite rajamisaeg ja annetaja on teadmata. Kuna suurem osa altareid puudutavaid teateid on seotud finantsküsimuste või patronaadiõigusega, ei selgu neist paraku eriti midagi altarite kunstiajaloolisest küljest ehk nende kaunistustest. Viimasest annavad aimu vaid mõned gildialtareid käsitlevad sissekanded või testamentides mainitud annetused. Et aga saada mingigi ülevaade altarite lisandumisest ja seega ka kirikuruumi muutumisest aegade jooksul, on altareid järgnevalt käsitletud kronoloogilises järjekorras, võttes aluseks nende teadaolevalt esmakordse esinemise allikates. Mõistagi ei pruugi see tähendada, et altareid rajati just selles järjekorras. Lisaks esmamainimisele on arutletud ka altarite võimaliku asukoha üle, samuti on käsitletud altarite rajajaid ja patronaadiõiguse omanikke (kui need on teada), sest see võimaldab saada ülevaadet isikute ning korporatsioonide ringist, kes kiriku sisustusele ja liturgia arengule kõige enam mõju avaldasid.

14. sajandil mainitud altarid

13. sajandist pole Oleviste (nagu teistegi Tallinna kirikute) sisustusest midagi teada. 14. sajandil on seal nimetatud viit-kuut kõrvalaltarit või nende juurde kuuluvat vikaariat. Kõige esimesena ilmus allikaisse **Püha Olavi altar**. 1346. aasta ürikust selgub, et Johannes de Bremenile kuulus patronaadiõigus vikaaria üle Püha Olavi altaril, mille oli asutanud kadunud Johannes Masche.¹⁵ Altaril peeti igavest missat ja eestpalveid Masche ning tema esivanemate hingeõnnistuse eest. Vikaariat rahastati aastas seitsme hõbemargaga, mis maksti välja rae vahendusel. Patronaadiõiguse omanikuna määras Bremen, et tulevikus pidid vikaaria juures teenima Hinricus de Indagine pojad, kui nad jõuavad preestriks pühitsemisseni. Nii Johannes Masche kui ka Johannes de Bremen olid Tallinna raehärrad.¹⁶ Altari

¹⁴ Mänd, A. Tallinna Kanuti gild ja selle oldermannid keskajal. – Vana Tallinn, 2005, XVI (XX), 134–136.

¹⁵ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten (LUB). Hrsg. von F. G. v. Bunge. Bd. II. Kluge & Ströhm, Reval, 1855, nr 843.

¹⁶ Bunge, F. G. v. Die Revaler Rathslinie nebst Geschichte der Rathsverfassung und einem Anhang über Riga und Dorpat. Kluge, Reval, 1874, 83, 114.

rajamisaeg tekstist ei selgu, ent see võis toimuda juba paar aastakümnet varem, sest ühe 1325. aasta dokumendi järgi annetas raehärra Masche Olevistele 60 hõbemarka missa asutamiseks enda ja oma esivanemate hinge eest.¹⁷ Ehkki dokumendis altarit ei mainita, käib jutt suure tõenäosusega samast ettevõtmisest mis 1346. aastalgi. Nähtavasti polnud Maschel poegi, kellele patronaadiõigus edasi anda, ja seepärast läks see tema kolleegi Bremeni kätte.

Ühest 1370. aasta pärandiraamatu sissekandele lisatud märkusest selgub, et Püha Olavi vikaariat peeti “Issanda Ihu ees”.¹⁸ Selle põhjal võib oletada, et Olavi altar asus kusagil sakramendiniši või Sakramendi altari läheduses, kus hoiti pühitsetud hostiat (vt allpool).

Järgmisena ilmus Olavi altar allikaisse 1421. aastal.¹⁹ Kellele patronaadiõigus sel ajal kuulus, pole teada. Millalgi läks see aga Suurgildi kätte, sest alates 1440. aastast on Olavi altarit gildi oldermanni arveraamatus järjepidevalt nimetatud.²⁰ Seal kajastub näiteks vikaari tasu (15. sajandi keskpaigas oli see kolm marka aastas), samuti asjaolu, et gild lasi ülestõusmispühadeks, Püha Olavi pühaks (29. juuli), kõikide pühakute päevaks (1. november) ja jõuludeks altarile uusi vahaküünlaid teha.²¹ 1447. aastal lasi oldermann puhastada kaht altaril seisvat messingist küünlajalga.²² 1457. aastal telliti Olavi altari jaoks lugemispult (*pulmet*), kett ja kapi jaoks kahe hingega uks ning lukk.²³ Nähtavasti asus altari läheduses seina sisse tahatud või puidust nikerdatud kapp, kus hoiti jumalateenistuseks vajalikke altaririistu, raamatuid ja tekstiile. Samal, 1457. aastal otsustas Suurgildi juhatus koos Lauagildi eestseisjatega seada sisse kolm paralleelset arveraamatut, kuhu pannakse kirja sissetulekud (rendid), mis laekuvad Püha Vaimu kirikus asuva vaestelaua ja kolme gildile kuuluva altari – Magnuse ning Olavi altar Olevistes ja Blasiuse altar Nigulistest – heaks.²⁴

Harilikult oli pealtaril kiriku kaitsepühakuga sama nimi. Tallinna kirikute pealtareid pole allikates koos pühakuga nimetatud (esinevad alamsaksakeelsetes tekstides kui *hoge altar*), ent võib arvata, et siingi polnud lood teisiti. See, et kiriku kaitsepühaku nime võis kanda ka mõni kõrvalaltar, polnud samuti ebatavaline. Näiteks Nigulistest oli lisaks pealtarile olemas Nikolause ja dominiiklaste Katariina kirikus Katariina altar.²⁵

¹⁷ LUB II, nr 716.

¹⁸ Das zweitälteste Erbebuch der Stadt Reval (1360–1383). Hrsg. von E. v. Nottbeck. Kluge, Reval, 1890, nr 363: *ad vicariam beati Olavi ante corporis domini existentem*. See märkus peab pärinema 1370. või 1380. aastast, sest selles on mainitud raehärra Johannes Bolemani (Bulemani), kes tegi testamendi 1389. aastal. LUB III, nr 1263.

¹⁹ Das Revaler Pergament Rentenbuch 1382–1518. Hrsg. von A. Plaesterer. Revaler Estn. Verlags-genossenschaft, Reval, 1930, nr 635.

²⁰ TLA, f. 191, n. 2, s. 16, pag. 41 (1440).

²¹ TLA, f. 191, n. 2, s. 16, pag. 57–58, 66, 70, 73.

²² TLA, f. 191, n. 2, s. 16, pag. 58.

²³ TLA, f. 191, n. 2, s. 16, pag. 80.

²⁴ Nottbeck, E. v. Die alten Schragen der Grossen Gilde zu Reval. Kluge & Ströhm, Reval, 1885, 65–66, § 13; TLA, f. 191, n. 2, s. 2, fol. 6r.

²⁵ Kala, T. Tallinna raad ja katoliku kirik, 158, 160.

Olavi altar esineb allikates aeg-ajalt ka teise nimega – Hommikumissa altar (*Vromissen altar*), sest altaril peeti varahommikust missat (mõnikord nimetatud ka esimeseks missaks).²⁶ Hommikumissa rahastamine toimus läbi rae, kes eraldas selleks 1432–1524 (st kuni reformatsioonini) seitse marka aastas.²⁷ Teenistuse ajalugu on aga veelgi vanem kui rae 1432. aastal sisseseatud arveraamatu andmed: Oleviste esimese missa vikaariat on nimetatud juba ühes 1398. aasta pärandiraamatu sissekande lisamärkuses.²⁸

Et Olavi altarit toetasid kaks linna eliitkorporatsiooni ja et see oli pühitsetud kiriku nimipühakule, pole imestada, et see oli Oleviste üks jõukamaid. 1525. aasta andmeil teenis altari juures neli preestrit, neist igäühe aastapalk oli 12 marka.²⁹

Ehkki allikates pole altari asukohta nimetatud,³⁰ võib selle kohta kirikuruumi analüüsidest oletusi teha. Nimelt liitub Oleviste koorile, kus asus peaaltar, kooriümbriskäik, mille idapoolseimat võlvikut (mis jääb peaaltari võlviku taha) kaunistab nelinurkne polükroomne päiskivi, millel on kujutatud Püha Olavit (joon 1, 2). Pühakuga päiskivi asukoht just selles võlvikus, mis moodustab koori kesklöövile omamoodi pikenduse, ei saa olla juhus, vaid see oli tõenäoliselt mõeldud Olavi altarit “kroonima”. Oletust, et Olavi altar asus peaaltari taga, toetab ka hommikumissa pidamine just sellel altaril: langesid ju idaaknast sinna algava päeva esimesed valguskiired. Komme rajada kooriruumi peaaltari taha hommikumissa jaoks või reliikviade väljapanekuks eraldi altar oli levinud kogu keskaegses Euroopas: sellel altaril peeti varajast missat, mis oli vähem pidulik kui peaaltaril peetav kõrgmissa.³¹ Pole välistatud, et Olevistes eksponeeriti Olavi altaril ka pühaku reliikviat, ehkki andmed selle kohta puuduvad.

²⁶ Das Pergament Rentenbuch, nr 1043: *in sunte Olaues kerken to sunte Olaues altare tor vromissen*; Viertältestes Erbebuch der Stadt Reval (1458–1481). Bearb. von A. Plaesterer. Käsikiri TLA-s. Tallinn, 1936, nr 117: *tor vicarien to sunte Olaues altar tor fromissen*; TLA, s. Ad 32, fol. 106r: *fromissen altar to sunte Olaf*; s. Aa 15 a, fol. 5v: *Sunthe Olewes der Vromyssen althar*. Mõnikord on Olavi altarit ja Hommikumissa altarit ekslikult kaheks erinevaks altariks peetud: **Kala, T.** Tallinna raad ja katoliku kirik, 156.

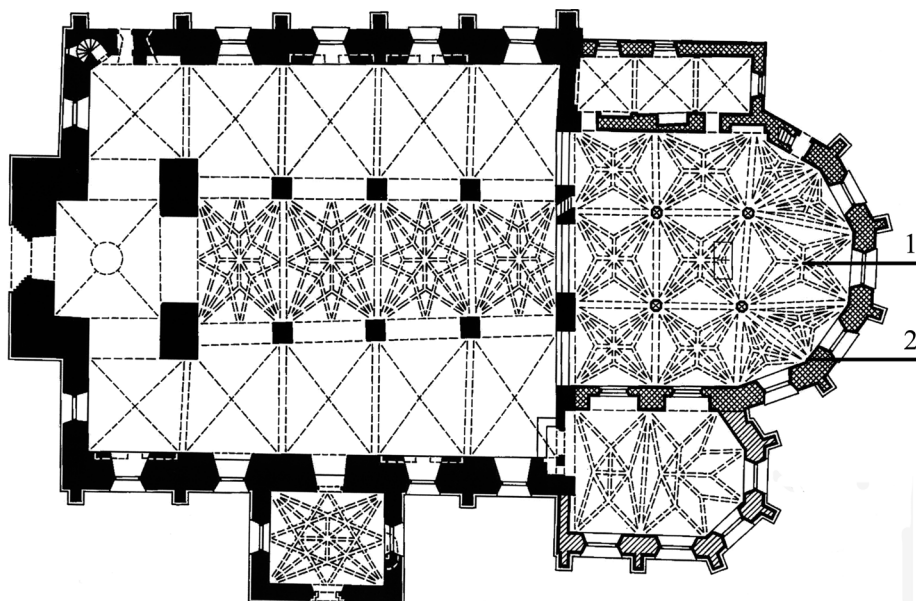
²⁷ Altari rahastamine rae vahendusel võis alata ka varem, sest arveraamatud on säilinud alles alates 1432. aastast. Kolmes arveraamatus on valdavalt juttu hommikumissast, altarit on nimetatud vaid korra (1518). *Kämmereibuch der Stadt Reval 1432–1463*. Bearb. von R. Vogelsang. Böhlau, Köln, 1976, *passim.*; *Kämmereibuch der Stadt Reval 1463–1507*. Bearb. von R. Vogelsang. Böhlau, Köln, 1983, *passim.*; TLA, s. Ad 32, *passim.* Vt ka TLA, s. Aa 15a, fol. 5v: *To dussem althar plath eyn radt 7 mk tho geuen*.

²⁸ Das drittälteste Erbebuch der Stadt Reval (1383–1458). Hrsg. von E. v. Nottbeck. Kluge, Reval, 1892, nr 440: *vicarie to der ersten myssen to sunte Oleve*. Vt ka Das Pergament Rentenbuch, nr 511 (1414).

²⁹ TLA, s. Aa 15a, fol. 5v; s. Bl 4, fol. 13v (siin Hommikumissa altarina).

³⁰ Paul Johansen on arvanud, tõlgendades Hanseni andmeid valesti, et üks Olavi altar oli Laurentiuse kabelis, mis omakorda oli asunud aastail 1512–1521 ehitatud Maarja kabeli kohal: **Johansen, P.** Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1951, 29. Johansen eksib nii Olavi altari suhtes kui ka selles, et Maarja kabel ehitati Laurentiuse kabeli asemele – mõlemad kabelid eksisteerisid 1525. aastal.

³¹ **Braun, J.** Der christliche Altar, 1. kd., 400.

Joon 1. Oleviste kiriku põhiplaan. Püha Olavi kujutisega päiskivi (1) ja sakramendiniši (2) asukohad.

Joon 2. Püha Olavi kujutisega päiskivi (umbes 1425) koori idapoolseimas võlvikus, kus tõenäoliselt asus Püha Olavi ehk Hommikumissa altar. Foto S. Stepaško.

Mõistagi kajastab käsitletud ruumilahendus Oleviste koori ümberehituse järgset seisut: uus koor valmis umbes ajavahemikul 1420–1425.³² Olavi altar aga oli, nagu eespool võis veenduda, sellest tunduvalt vanem. Pole teada, kas Olavi altar asus algselt samuti pealtari taga ja kas see tuli koori ümberehituse ajaks teiselada (ning pärast uuesti pühitseda).

Püha Olaviga reljeefi kohta on uurijad arvanud, et selle kujundus on romaani-pärane ja et see kuulub samasse aega kui varasemast koorist pärit inglisa päiskivi, millel on aastaarv 1330.³³ Tähelepanuta on aga jäetud fakt, et Püha Olavi ikonograafia areng räägib nii varajasele dateeringule vastu: 13. sajandi lõpul ja 14. sajandil kujutati pühaku jalge all olevat figuuri inimesena, valdavalt võidetud sõjamehena,³⁴ nagu seda võib näha ka näiteks Tallinna Olavi gildi pitseril, mis pärineb 14. sajandi algupoolelt.³⁵ Lohe kere ja inimpeaga figuur, mida näeme päiskivil, ilmus kunsti alles 14. sajandi teisel poolel ning vaid üksikute näidetenä.³⁶ Laiemalt hakkas see motiiv levima 15. sajandi esimesel poolel ja selle perioodiga (täpsemalt umbes 1430. aastaga) on kõnealuse päiskivi dateerinud ka rootsi kunstiteadlane Anne Lidén.³⁷ Seetõttu tundub tõenäoline, et Püha Olaviga päiskivi valmis 1425. aasta paiku, olles tellitud spetsiaalselt uue koori jaoks, et tähistada samanimelise altari asukohta ja lisada sellele pidulikkust.

Ühes reformatsioonijärgses, ühislaeka tulusid kajastavas nimekirjas esineb ka Püha Olavi kabel, mille asukohta pole mainitud.³⁸ Üks võimalus on, et kabeliks oli kujundatud kooriümbriskäigu idavõlvik. Sel juhul aga oleks kabel pidanud avatud olema (mitte võre või vaheseintega eraldatud), vastasel korral olnuks takistatud suunatud liikumine, näiteks protsessioonide ajal.

Oletuslikult võiks 14. sajandist pärinevaks pidada ka **Püha Sakramendi altarit**. Tõsi, altar ise ilmus allikaisse alles 15. sajandi keskpaiku. See-eest oli aga juba 1370. ja 1380. aastal juttu Issanda Ihust (st pühitsetud hostiast), mida hoiti

³² **Kangropool, R., Lumiste, M.** Mõningatest Tallinna 15. sajandi arhitektuuri dateerimise küsimustest. – Tõid Kunstiteaduse ja -kriitika Alalt, 1978, 2, 273.

³³ **Raam, V.** En föga känd Olofsrelief i Tallinn. – Iconographisk Post, 1982, 2, 30–32; **Üprus, H.** Raidkivikunst Eestis XIII–XVII sajandini. Kunst, Tallinn, 1987, 24–26. Samad autorid arvavad, et algselt oli tegu reljeefiga, mis kaunistas mõnd (portaali) ehisviilu ja et alles hiljem, võib-olla koguni pärast 1820. aasta tulekahju, paigutati see päiskiviks. Mai Lumiste dateeris reljeefi koguni 14. sajandi algusega: **Lumiste, M.** Oleviste kiriku kunsti- ja ajaloolise väärtusega varad (kunsti-teosed ja sisustus). Käsikiri, Muinsuskaitseameti (MKA) arhiiv, A-476. Tallinn, 1980, 9.

³⁴ **Lidén, A.** Olav den helige i medeltida bildkonst. Legendmotiv och attribut. KVHAA, Stockholm, 1999, 220–223; **Knuutila, J.** Soturi, kuningas, pyhimys. Pyhan Olavin kultti osana kristillistymistä Suomessa 1200-luvun alkupuolelta 1500-luvun puoliväliin. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki, 2010, 290, 295–296.

³⁵ **Mänd, A.** On two medieval seal matrices, 125–129, fig. 8.

³⁶ **Knuutila, J.** Soturi, kuningas, pyhimys, 281, 295–298; **Lidén, A.** Olav den helige, 220–222, 228–230.

³⁷ **Lidén, A.** Olav den helige, 347. Vt ka Boeslunde kiriku Püha Olavit kujutavat altarietaablit (umbes 1430), kus kuningal on Tallinna päiskivile sarnane soeng ja kus tema jalge all on lohe kere ning inimpeaga figuur: **Lidén, A.** Olav den helige, 229, fig. 93.

³⁸ TLA, s. B1 5, fol. 8v (1556: *S. Oloffs kappell*), 12v (1584).

monstrantsis ning mille ees põles lamp.³⁹ Püha nõu pidi aga seisma kas altaril või sakramendinišis. Monstrantsi “igavest” valgustamist rahastas sel ajal raehärra Johannes Boleman.

15. sajandi keskpaigast alates on Olevistes mainitud Püha Ihu missat, mille pühitsemise kohta on andmeid kuni reformatsioonini.⁴⁰ Issanda Ihu ehk Kristuse Ihu ehk Sakramendi auks hakati Euroopas altareid ja missasid (ning ka gilde) arvukalt rajama pärast seda, kui transsubstantsatsioon – Kristuse tõeline kohalolek armulauaveinis ja -leivas – oli kuulutatud dogmaks ning kui 1264. aastal oli sisse seatud armulauasakramenti ülistav Püha Ihu püha (täisnimetusega Kristuse Pühima Ihu ja Vere püha), mis hakkas jõudsalt levima küll alles alates 14. sajandi teisest kümnendist, pärast püha n-ö taastamist 1317. aastal paavst Johannes XXII poolt.⁴¹ Esimesed andmed püha tuntuse kohta keskaegsel Liivimaal pärinevad 1330.–1340. aastatest ja iga-aastane Püha Ihu protsessioon kujunes kogu linnakogukonda kaasavaks pidulikuks rituaaliks.⁴² Pühale Sakramendile pühitsetud altarit on Tallinnas esimesena nimetatud Püha Vaimu kirikus – 1390. aastal⁴³ –, ent nagu öeldud, pole välistatud, et Oleviste oma oli vanem.

Sakramendi altarit Olevistes on teadaolevalt esimest korda mainitud 1466. aastal, samast allikast selgub ka, et altar asus kooris.⁴⁴ See märkus pärineb mõis-
tagi uue, 1425. aasta paiku valminud koori ajast. Kas altar eksisteeris juba 14. sajandi lõpukümnendel ja kas see paiknes sel ajal samuti kooriruumis, pole teada, ent viimane on siiski usutav, sest Euroopa andmestik tõendab, et pühitsetud hostia auks ning selle eksponeerimiseks rajati altar just kooriruumi.⁴⁵ On vägagi tõenäoline, et Oleviste uues kooris seisis Sakramendi altar kooriümbriskäigu kagunurga seinas paikneva paekivist sakramendiniši juures, mis pärineb ilmselt kooriruumiga samast ajast, st umbes 1420. aastatest (joon 1, 3). Selles nišis, mis erinevalt praegustest (19. sajandi?) puitustest oli keskajal ilmselt vaatlemist võimaldava metallvõrega suletud, hoitigi monstrantsi koos Issanda Ihuga. Kujunduselt on kolmnurkse ja krabidega kaunistatud ehisviiluga pärjatud nišš väga sarnane Niguliste kooriümbriskäigu kaguseinas paikneva sakramendinišiga, milles

³⁹ Das zweitälteste Erbebuch, nr 363 (lisamärkus 1370. aasta juurde): *ante corporis domini*, nr 854 (1383): *ad lampadem ante cimborium corporis Christi in ecclesia beati Olavi* (tsibooriumi tuleb siin mõista kui monstrantsi sünonüümi); Pergament Rentenbuch, nr 17 (1384): *ad luminacionem ante monstranciam corporis Christi in ecclesia beati Olavi*; Das drittälteste Erbebuch, nr 254 (1391 lisa): *tu den lampen und beluchtinge vor dem sacramente in sente Olaves kercken*, vt ka nr 1284.

⁴⁰ Das drittälteste Erbebuch, nr 1281 (1447): *des hilgen lichnames misse to sunte Oleve*; Viertältestes Erbebuch, nr 89; TLA, s. Aa 15a, fol. 14v; s. Bl 4, fol. 3v, 8r.

⁴¹ Vt Püha Ihu püha kujunemise kohta: **Rubin, M.** Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture. Cambridge University Press, 1991, 164–185, eriti 174–184.

⁴² **Mänd, A.** Pidustused keskaegse Liivimaa linnades, 249–258.

⁴³ Das Pergament Rentenbuch, nr 1425.

⁴⁴ Das Pergament Rentenbuch, nr 1067a: *des hilgen sacramentes altare, to sunte Olaue yn dem kore belegen*. Tallinnas on Sakramendi altari asukoht kooris tõendatav ka nt dominiiklaste kirikus. Samas, nr 513 (1414).

⁴⁵ **Kroesen, J. E. A.** Seitenaltäre in mittelalterlichen Kirchen, 127.

Joon 3. Sakramendinišš (15. sajandi I pool) kooriümbriskäigu kaguseinas, mille läheduses olid tõenäoliselt Sakramendi altar ja üks Püha Anna altaritest. Foto S. Stepaško.

tõenäoliselt hoiti kullassepp Hans Rysenberchi valmistatud uhket tornmonstrantsi.⁴⁶ Võib oletada, et mõlema kiriku nišid valmisid samas töökojas.⁴⁷ Kui praegu on Oleviste sakramendinišš välisküljel kinni müüritud, ulatus keskajal ava

⁴⁶ **Mänd, A.** Kirikute hõbevara, 101–102; **Markus, K., Tooming, K.** Hiliskeskaegsest Niguliste kirikust, 58–59, ill 8. Markuse ja Toominga arvamust, et allikas mainitud hauakivi võib samastada niši ehisviiluga, ma ei jaga.

⁴⁷ Sarnase kujundusega sakramendinišše on säilinud ka Tallinna toomkirikus (üks kooris, teine Püha Jüri kabeli idaseinas), samuti näiteks Rapla kirikus (säilinud ehisviil) ja Haapsalu toomkirikus (19. sajandil osaliselt ümber tehtud).

läbi seinä⁴⁸ ja sealt langes pühale substantsile ka päikesevalgus. Pole teada, kas avale oli ligipääs korraldatud ka välisseina äärest, et hagoskoobist oleksid saanud sakramenti vaadata need, kel mingil põhjusel oli kirikuruumi sisenemine keelatud. Seda, et koori välisseinas olevat sakramendiava peeti linnaruumis oluliseks sümboliks ja tähiseks, väljendab ka asjaolu, et linnaraamatutes on 15. sajandil ühe Pika tänava maja (praegune Pikk 54) asukoha kirjeldamisel kasutatud “sakramenti” orientiirina: “asub püha sakramendi vastas”.⁴⁹

Altarite paigutamisel kirikuruumi peeti normiks, et need oleksid suunatud itta. Siiski sundis altarite kasvav arv hiliskeskajal tegema selles osas mõningaid korrigeerimisi. Nii näiteks järgisid kooriümbriskäiku ehitatud altarid enamasti seinajoont (esines küll ka erandeid), st ainult üks neist sai olla itta suunatud, teised aga pidid paratamatult asuma suunaga kirdesse või kagusse või koguni põhja või lõunasse.⁵⁰ Oleviste kooriümbriskäigus on kõikide seinatahkude allosas säilinud suur segmentkaarne nišš – ilmselt ehitati need just eesmärgiga pakkuda kohti nii vanas kooris olnud kui ka tulevikus rajatavatele kõrvalaltaritele. Sakramendi altari asukoha saab seega lokaliseerida nii eelnimetatud ehisviiluga sakramendi niši kui ka kaguseina allosas paikneva suure niši abil, mis ilmselt raamis altarit.

Mõnevõrra segased lood on **Neitsi Maarja altariga**. Püha Neitsi altarit on nimetatud 1387. aastal.⁵¹ Selle asukoht ja rajaja pole teada. Järgnevalt aga ilmus Maarja altar allikaisse alles 1525. aastal koostatud kõrvalaltarite sisetulekute nimekirjades,⁵² kusjuures pole selge, kas tegemist on üldse sama altariga, mida on nimetatud 1387. aastal.

Neitsi Maarjale osutati Olevistes, nagu teisteski Tallinna kirikutes, siiski väga suurt tähelepanu. Esiteks kuulus kiriku juurde Maarja kabel, mis esineb dokumentides esmakordselt 1437. aastal.⁵³ Tõenäoliselt ehitati praeguseni säilinud suurem ja uhkem kabel aastail 1512–1521 varasema kabeli kohale. Teiseks oli Olevistes vähemalt kaks Maarja kuju, üks kirikus, teine Maarja kabelis (vt allpool pühakujude alajaotus). Kolmandaks tegutses kiriku juures Neitsi Maarja vennaskond, mis oli arvatavasti rajatud 16. sajandi algul selleks, et edendada kabeli ümberehitust.⁵⁴ 1522. aasta veebruaris rajas Tallinna ja Saare-Lääne toomherra

⁴⁸ Vt kultuurimälestiste riiklik register, mälestis nr 2145. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=2145>

⁴⁹ Das Pergament Rentenbuch, nr 1117 (1478): *belegen yn der langen strate tegen deme hilgen sacramente ouer*; Viertältestes Erbebuch, nr 116 (1480): *tiegen deme sacramente sunte Olaues kerken*, vt ka nr 117.

⁵⁰ Vt **Kroesen, J. E. A.** Seitenaltäre in mittelalterlichen Kirchen, 12, 15, 113–128; **Braun, J.** Der christliche Altar, 1. kd., 414–416.

⁵¹ Das Pergament Rentenbuch, nr 115: *ad vicariam altaris beate virginis in ecclesia beati Olai*. Algselt on *beate* järele kirjutatud *Stephani*.

⁵² TLA, s. Aa 15a, fol. 5r: *Dath althar Maryen*; s. Bl 4, fol. 13v: *Marien altar tho S. Oloff*.

⁵³ TLA, s. Ad 14, fol. 1r: *It. gegeuen der vrowen de vnser vrowen cappelle vorwart vor er loen – 5 mr*, fol. 1v: *It. vor 2 slote in de schole eyn saffer in vnser vrowen capelle – 1 mr. It. vor 2 nie luchte in de capelle 10 f.*

⁵⁴ **Kala, T.** Keskaegse Tallinna väikekorporatsioonid ja nende usuelu normatiivsed vormid. – Tuna, 2010, 2, 20; **Mänd, A.** Church art, commemoration of the dead and the saints' cult: constructing

Jurgen (Georgius) Bardin Olevistesse (tõenäoliselt vastvalminud Maarja kabelisse) Neitsi Maarja kuulutuse vikaaria, missat pidi laudama igal kolmapäeval.⁵⁵ (Võimalik, et Bardini annetus oli osaliselt inspireeritud Rooma kardinalide kolleegiumi 1509. aastal välja antud indulgentsist, mis lubas saajapäevast patukaristuse kustutust kõigile, kes teevad annetusi kabeli sisustuse ja kaunistamise heaks.⁵⁶) Samuti peeti Olevistes Neitsi Maarja tunnivalvusi (*getide*), tähistati Jumalaema pühasid (nende hulgas võrdlemisi hilja, alles 15. sajandil lisandunud *Compassio Marie*) ja lauldi liturgilisi laule (“Salve Regina”, “Tota pulchra”).⁵⁷ Võib oletada, et Maarjale pühitsetud altar oli olemas vähemalt (uues) Maarja kabelis. Kus asus 1387. aastal mainitud altar, jääb seni teadaolevate allikate põhjal lahtiseks.

Vähemalt seitsmes tallinlase testamendis on Olevistes asuvale Maarjale tehtud kas rahalisi või esemelisi annetusi, ent neis pole täpsustatud, kas tegemist on Maarja altari või kujuga.⁵⁸ Viimane variant tundub siiski tõenäolisem, sest annetatud esemete seas leidub selliseid, mida annetati tavaliselt kujude, eriti just naispühakute kujude jaoks: palvehelmed koos sõrmusega (1478), hõbenõu (1511), naiste peache (1518) ja keep (1518). Mõistagi pole välistatud, et Jumalaema kuju asus samanimelisel altaril.

Eelmisest oluliselt paremad ja regulaarsemad andmed on säilinud **Püha Margareeta altari** kohta, mida on esmakordselt mainitud 1390. aastal.⁵⁹ Sel ajal oli altar juba olemas, märkuses on juttu sellest, et Tallinna kodanik Hinrick van Bremen annetas kapitali vikaaria heaks, mille juures pidid teenima tema venna või õe lapsed, kui mõni neist saab preestriks. Pärast Bremeni surma pidi vikaaria patronaadiõigus üle minema raele. Kas nii ka juhtus või sai raest üksnes intressimaksede vahendaja, pole teada, ent rae arveraamatutes esinevad igaaastased maksed Margareeta altaril peetava vikaaria kohta 1432. aastast kuni reformatsioonini,⁶⁰ viimane sellekohane sissekanne on tehtud 29. septembril

individual and corporate *memoria* in late medieval Tallinn. – Acta Historica Tallinnensia, 2011, 16, 16.

⁵⁵ TLA, f. 230, n. 1-I, s. 963: *eyne ewige vicarien /.../ in der kercken sancti Olai /.../ in die ehre der moder godes erer vorkundigunge /.../ tho ewigen tyden alle midweken eine sungende misse in die ehre der vorkundigung Marie.*

⁵⁶ LUB 2/III, nr 603; Tallinna ajaloo lugemik. Dokumente 13.–20. sajandini. Koost T. Kala, J. Kreem, L. Kõiv, K. Mäeorg, A. Mänd, T. Parts. Tallinna Linnaarhiiv, Tallinn, 2014, 93.

⁵⁷ Kala, T. Tallinna raad ja katoliku kirik, 157; vt ka TLA, s. B1 4, fol. 1v, 9v, 10v.

⁵⁸ Seeberg-Elverfeldt, R. Testamente Revaler Bürger und Einwohner aus den Jahren 1369 bis 1851. Revaler Regesten. Bd. III. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1975, nr 32 (1478), 61 (1494), 81 (1504), 106 (1511), 116 (1518); TLA, s. BN 1 Hinrick Koneke 1518, Mathys Henneppinner 1520 (nende kahe regestid puuduvad Seeberg-Elverfeldti teoses).

⁵⁹ Das Pergament Rentenbuch, nr 1465: *tu ener vicarie, de bewedemet vnd bescheden is tu sente Marghareten altare in sente Olaues kercken.*

⁶⁰ Kämmererbuch 1432–1463, *passim*. 1432. aastal on kirjutaja eksinud, nimetades Margareeta altarit Püha Vaimu kirikus (nr 2): võrdlus hilisemate sissekannetega (nr 34, 58, 88 jpt) näitab, et ka see peab tegelikult Oleviste kohta käima, sest preestri nimi (*her Gerwin*) ja summa on samad; Kämmererbuch 1463–1507, *passim*.; TLA, s. Ad 32, *passim*.

1524.⁶¹ Ühest 1475. aasta märkusest selgub siiski, et sel ajal kuulus patronaadiõigus Margareeta altari üle vendadele Gerhardus ja Diderick Nasschartile.⁶² Samal ajal toimus vikaaria rahastamine endiselt läbi rae. Diderick oli Tallinna raehärra, kes toetas Olevistet mitmel moel. Ta suri ilmselt 1510. aastal ja ka maeti sinna (vt pühakujude ning hauaplaatide alajaotised). Kas pärast tema surma jäi patronaadiõigus perekonnale, pole teada. Samuti pole üheski allikas vihjeid altari võimaliku asukoha kohta.

Püha Antoniuse altar esineb allikates alates 1393. aastast, kui raehärra Gerd van der Beke määras oma vennale preester Hinrikule sissetuleku sellel altaril peetavate mälestusteenistuste (*officiacie*) eest.⁶³ Jällegi nähtub, et altar oli selleks ajaks juba olemas, selle asutaja ja rajamisaeg on aga teadmata. Gerdi eluajal kuulus teenistuse patronaadiõigus talle, pärast tema surma pidi see rae kätte minema.⁶⁴ 15. sajandi keskpaigaks oli olukord muutunud: siis oli patronaadiõigus raehärra Johan Duseborgil ja pärast tema ning ta järeltulijate surma pidi see minema Suurgildile.⁶⁵

Kas altari asutamise taga võis olla Püha Antoniuse vennaskond? Sellele pole võimalik vastata, sest vennaskonna asutamisaeg on teadmata. Ühenduse tegutsemine juba 14. sajandi lõpul tundub siiski kahtlane, sest allikaisse ilmus vennaskond alles 1490. aastast, kui nad sõlmisid lepingu Niguliste kiriku eestseisjatega. Niguliste Matteuse kabelis oli neil ka Püha Antoniuse nimeline altar, mida on esmakordselt nimetatud 1491. aastal.⁶⁶ Antoniuse vennaskonna näol oli tegemist all-linna ühe jõukaima väikekorporatsiooniga, mille kõik teadaolevad oldermannid olid suurkaupmehed, kes pidasid juhtivaid ametikohti ka Suurgildis või selle Lauagildis.⁶⁷ Kui vennaskond ka polnud Oleviste Antoniuse altari rajaja, siis mingil hetkel võtsid nad selle n-ö üle, see tähendab, et nende liikmete hingedõnnistuse eest peeti missasid nii Niguliste kui ka Oleviste Antoniuse altaril. 1524. aasta segastel aegadel maksis oldermann mõlemas kirikus nii uue kui ka vana konfessiooni esindajatele: pastoretele matuseteenistuste, preestritele vigiilide ja hingemissade eest.⁶⁸ Mõlemasse kirikusse lasti altarite jaoks ka uued vahaküünlad valmistada.⁶⁹ Olevistes maksis vennaskond Püha Antoniuse pühal koguni kuuele

⁶¹ TLA, s. Ad 32, fol. 172r. Vt ka s. Aa 15a (1525), fol. 10v: *Dat althar Margarethe hefft renthe – 23 mrck, dar de Rade van giffit – 7 marck.*

⁶² Das Pergament Rentenbuch, nr 1110: *dit gelt horet vnd denet to sunte Margreten altare yn sunte Olaues kerken, dar van ok de lenwar horet den gebroderm vorscr.*

⁶³ Das Pergament Rentenbuch, nr 240: *van der officiacien sunte Anthonius altars wegene to sunte Olaue.* Vt ka Das drittälteste Erbebuch, nr 370 (1395), 415 (1397).

⁶⁴ Das Pergament Rentenbuch, nr 404 (1405).

⁶⁵ Das Pergament Rentenbuch, nr 1004 (1451), 1005 (1452).

⁶⁶ **Kala, T.** Keskaegse Tallinna väikekorporatsioonid, 19.

⁶⁷ **Mänd, A.** Suurgildi ajalugu kuni Liivi sõjani, 50–51.

⁶⁸ TLA, s. Ba 1, fol. 441r; **Kala, T.** Keskaegse Tallinna väikekorporatsioonid, 19.

⁶⁹ TLA, s. Ba 1, fol. 441v: *Item Anno 24 vth gedaenn tho altar lichthen tho sunthe Oleff vnnd tho sunthe Niclauws, is 15 mrlb wasses, dat kostede – 5 mrk.*

preestrite, mis on samuti tõendiks ühenduse jõukuse kohta.⁷⁰ Sealse altari juures pidi vennaskonnal olema ka oma kapp, sest 1524. aastal maksis oldermann selle jaoks mõeldud võtme eest.⁷¹ Kus altar ja kapp asusid, on paraku teadmata.

Viimasena ilmus 14. sajandil allikaisse **Püha Stephanuse altar** – 1396. aastal.⁷² Ehkki altari (täpsemalt sellel peetava vikaaria) rahastamiseks mõeldud rentide kohta on andmeid läbi kogu 15. sajandi ja altarit on nimetatud ka 1525.–1527. aastal koostatud nimekirjades, ei selgu ühestki allikast midagi ei selle rajaja, patronaadiõiguse omanike ega asukoha kohta.⁷³

14. sajandil on Oleviste kirikus mainitud ka üht vikaariat, mida aga allikates ei nimetata kaitsepühaku, vaid mehe järgi, kes teenistuse rajas või kelle mälestuseks see rajati. Jutt käib **Tetteke vikaariast**, mis ilmus allikaisse 1353. aastal, olles sel ajal seotud Hinrick Tetteke nimega.⁷⁴ Hiljem, 1380. ja 1390. aastatel, nimetati vikaariat Olaf Tetteke järgi.⁷⁵ Patronaadiõigus kuulus sel ajal raele. Viimane teadaolev märkus vikaaria kohta pärineb 1400. aastast. Ehkki vikaaria kohta on säilinud ühtekokku kümme teadet, ei selgu ühestki, millise altariga oli see seotud. Samuti pole teada, mis seisusest olid või mis ametit pidasid Hinrick ja Olaf Tetteke. Võib vaid oletada, et tegu oli isa ja poja või teiste lähisugulastega. Raes Tetteke-nimelisi polnud ja Suurgildi liikmete nimekirju pole Hinricku tegutsemisajast säilinud. Teadmata jääb seegi, kas teenistus lõpetati rahastuse kokku kuivades või esineb see pärast 1400. aastat allikates mõne teise nime all.

15. sajandil allikatesse ilmunud altarid

15. sajandil suurenes Oleviste kõrvalaltarite (või vähemalt nende kohta käivate teadete) arv märgatavalt: altareid on nimetatud tosina jagu rohkem kui eelmisel sajandil. Laieneb ka altarite rajajate sotsiaalne ring: kui 14. sajandil olid nendeks eelkõige jõukad kaupmehed ja nende korporatiivsed ühendused, siis 15. sajandil on andmeid ka käsitöögildide altarite kohta.

⁷⁰ TLA, s. Ba 1, fol. 441v: *Item Anno bauen vp sunte Anthonius gegheuen tho sunte Oleff 6 presters vor belesinghe szo na steyt.* 1525. aasta kõrvalaltarite tulude nimekirjas on preestrite arvuks antud neli (TLA, s. Aa 15a, fol. 8v: *Dath althar Anthonij hefft gehadt – 4 presters, de hebben beleuet des der gylden Sunte Anthonij broderschop*). Võimalik, et nende arvu oli aasta jooksul vähenatud või siis oli vennaskonnal varem olnud tavaks palgata oma kaitsepühaku Antoniuse päeval teenima tavalisest rohkem preestrid.

⁷¹ TLA, s. Ba 1, fol. 441v: *Item gegheuhen vor 1 slotell tho sunte Anthnius schappe tho sunte Oleff is – 6 s.*

⁷² Das Pergament Rentenbuch, nr 300: *vicarie altaris beati Stephani in ecclesia beati Olai.*

⁷³ Das Pergament Rentenbuch, nr 625, 1126; Das drittälteste Erbebuch, nr 998, 1144; TLA, s. Aa 15a, fol. 9v, s. Bl 4, fol. 10r, 12r.

⁷⁴ Das älteste Wittschobuch der Stadt Reval (1312–1360). Hrsg. von L. Arbusow. Kluge, Reval, 1888, nr 850: *vicariam Hinrici Tetteken*. Vt ka nr 902 (1354), 1049 (1359).

⁷⁵ Das zweitälteste Erbebuch, nr 835 (1382), 836 (1382); Das drittälteste Erbebuch, nr 348 (1395), vt ka nr 473 (1400); Das Pergament Rentenbuch, nr 174 (1390), 335 (1399).

Püha Henriku (Hinriku) altarit on esmakordselt nimetatud 1405. aastal.⁷⁶ Sajandi esimesel kolmandikul oli patronaadiõigus kas rael või toimus altari rahastamine rae kaudu. 1442. aastal pärandas kaupmees Gert van der Linden Olevistele 300-margase kapitali, mille intressid (18 marka aastas) pidid katma ühe vikaaria ülalpidamise kulud.⁷⁷ Hilisematest teadetest selgub, et seda vikaariat peeti Püha Henriku altaril ja et patronaadiõigus kuulus van der Lindeni perekonnale. 1449. aastal kinnitasid Gerti testamenditäitjad, nende hulgas tema vennapoeg ja pärija Evert van der Linden, et Henriku altarile laekuv summa on 24 marka aastas. Evert pidi altari jaoks annetama kaunistusi (*zyringe*) ja missaraamatu, altari juures teeniv vikaar Hinrick Ispinckrode aga karika ning pateeni.⁷⁸ Evert jätkas altari toetamist ka edaspidi, pärandades sellele oma 1455. aastal tehtud testamendiga Veronika räti (*veroneken*)⁷⁹, mille all mõeldi ilmselt kas maalitud, nikerdatud või tekstiilist kunstiteost, mis kujutas higerätti, mille Veronika ulatas legendi kohaselt Kolgata teel Kristusele ja millele jäädvustus ime läbi Kristuse püha palge kujutis. Üks viimaseid tõendeid selle kohta, et patronaadiõigus oli van der Lindeni kaupmeheperekonnal, pärineb 1470. aastatest.⁸⁰ Rae arveraamatutes on Henriku altari kohta regulaarseid sissekandeid kuni 1513. aastani, viimast korda esineb see 1527. aastal ühislaeka jaoks koostatud nimekirjas.⁸¹

Mõned varasemad uurijad on Henriku altari nimipühakuks pidanud Püha Rooma keisrit Heinrich II-st, kes kuulutati pühakuks 1146. aastal.⁸² Arvestades Eesti ja Soome vahelisi tihedaid sidemeid ning mitme tuntud Põhjamaade pühaku altari olemasolu Olevistes (lisaks eespool käsitletud Olavi altarile ka Kanuti oma), on siiski tunduvalt tõenäolisem, et tegemist oli Uppsala piiskopi Henrikuga, kes legendi kohaselt osales Soome ristiretkes ja kellest hiljem kujunes Soome rahvuspühak. Vastuseta jääb siiski küsimus, miks Suurgildi liikmed Gert ja Evert van der Linden toetasid just selle pühaku auks rajatud vikaariat. Gert pärines Vestfaalist, tõenäoliselt Dortmundist, Evert oli tema Lübeckis elava

⁷⁶ Das Pergament Rentenbuch, nr 410: *sunte Hinricks altaer to sunte Oleue*. Vt ka nr 574 (1418), 735 (1428), 740 (1428).

⁷⁷ LUB IX, nr 911.

⁷⁸ TLA, s. Bl 1, fol. 1r; LUB X, nr 566. Vt ka Das Pergament Rentenbuch, nr 1007 (1453): *Dit gelt hort to ener vicarie to sunte Hinrikes altare in sunte Oleues kerken, dar uan de leenware tohoert Euerde van der Linden vnde sinen rechten eruen*.

⁷⁹ LUB XI, nr 385. Everti testamendis on altarit kummalisel kombel nimetatud härra Hinriku altariks (*her Hinrikes altar*). Võimalik, et see on seotud asjaoluga, et sel ajal altaril teeniva vikaari (Ispinckrode) eesnimi oli Hinrik.

⁸⁰ Das Pergament Rentenbuch, nr 1092 (1472).

⁸¹ Kämmereibuch 1463–1507, nr 2514, 2522, 2644, 2677, 2710; TLA, s. Ad 32, fol. 10r, 17r, 21r, 29r, 36r, 42r, 52r (1513); s. Bl 2-I, fol. 1r; s. Bl. 4, fol. 10v; s. Bl 7-I, fol. 19r (1527). Ühes 1525. aasta nimekirjas on Henriku altarit ekslikult peetud identseks Magnuse omaga (TLA, s. Aa 15a, fol. 11r).

⁸² **Bruiningk, H. v.** Messe und kanonisches Stundengebet nach dem Brauche der Rigaschen Kirche im späteren Mittelalter. Häcker, Riga, 1904, 431; **Heikkilä, T.** Pyhän Henrikin legenda. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2005, 124–125.

venna kaupmees Herbord van der Lindeni poeg.⁸³ Võimalik, et nende valikut mõjutas Skandinaavia pühakute populaarsus Tallinnas.

Püha Adriani altari on esimest korda nimetatud 1415. aastal seoses ühelt majalt vikaaria heaks laekuva rendimaksega.⁸⁴ Kontekstist nähtub, et altar oli juba olemas, seega jääb selle täpsem asutamisaeg selgusetuks. 1469. ja 1471. aasta teadetest, mis samuti käsitlevad vikaariale laekuvaid makseid, selgub, et vikaariaga olid seotud Andres Templin ning tema tolleks ajaks surnud isa Peter.⁸⁵ 1525. aasta kõrvalaltarite nimekirjast võib lugeda, et Adriani altari asutas kunagi Templinite perekond, kes annetas vikaaria heaks 400 marka, ja et hiljem läks patronaadiõigus raehärra Johan Roterti kätte, kes oli perekonna eestseisja.⁸⁶ Pole küll kindel, kas see info vastab täiel määral tõele, sest esimene Templini-nimeline kaupmees – Hinrick – ilmus Tallinna allikaisse 1417. aastal, kui temast sai kodanik.⁸⁷ Altar aga oli olemas juba 1415. aastal ja selles varaseimas teates pole Templeineid üldse mainitud. Ei saa küll välistada, et altari rahastamine jäi vahepeal soiku ja et Andres ning tema isa Peter (mõlemad Suurgildi kuuluvad kaupmehed⁸⁸) olid selle n-ö taasasutajad. Raehärra Roterti ja tema pärijate kätte läks patronaadiõigus 1498. aastal.⁸⁹ Teine asjaolu, mis võis teadmisele Templinitest kui altari rajajatest aluse panna, on see, et nii 1415., 1471. kui ka 1498. aastal on juttu samast, Järva foogtile kuuluva maja kõrval asuvast majast, millelt Adriani altari laekusid rendimaksud ja mille järjestikuste omanike seas figureerisid nii Templinid kui ka Rotertid.

Väärib märkimist, et Templinid polnud ainsad, kes altari heaks mitmesajamargase annetuse tegid. 1511. aastal pärandas suurkaupmees Ludeke (Lutke) Losseke Adriani altari juures asuvale vikaariale 300-margase kapitali, kusjuures testamendis on kirjas, et patronaadiõigus kuulus sel ajal küll Roterti lastele, aga et Ludeke poeg Arnd pidi selle elupäevade lõpuni endale saama.⁹⁰ Altari kohta käivad teated tõendavad seega, et Püha Adriani altari näol oli tegemist eraaltariga, mille patronaadiõigus liikus suurkaupmeeste perekondi pidi.

Altari kaitsepühakuks oli tõenäoliselt Nikomeedia Püha Adrian (surnud 306. aastal), kelle mälestuspäeva (4. märts) on Tallinna dominiiklaste kalendris märgi-

⁸³ **Derrik, T.** Das Bruderbuch der Revaler Tafelgilde (1364–1549). Mikrofiche-Ausgabe, Tectum Verlag, Marburg, 2000, 392–394.

⁸⁴ Das drittälteste Erbebuch, nr 761: *de vicarie to sunte Adrianus altare to sunte Olave.*

⁸⁵ Das Pergament Rentenbuch, nr 1084.

⁸⁶ TLA, s. Aa 15a, fol. 6r: *Noch is van dem gheslechte der Templynen gegeuen to dusser vicarien – 400 mark, dat geslechte hefft gestiftet dyt althar, vnd na vorfelth ouer gegeuen des geslechtes vormunder her Johan Roterdt, he dath recht der vorlenynge machte hebben.*

⁸⁷ Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624. Hrsg. O. Greiffenhagen. Revaler Estn. Verlagsgenossenschaft, Reval, 1932, 5. Suurgildi astus Hinrick 1421. aastal. TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 8v.

⁸⁸ Peter Templin astus gildi 1422. aastal, Andrese puhul pole aasta teada. Peterit hakati gildis mälestama 1466., Andrest 1488. aastal. TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 9r, 32r, 45v.

⁸⁹ TLA, s. Aa 35b, fol. 24r.

⁹⁰ TLA, s. BN 1 L. Losseke, 4.12.1511. Losseket hakati Suurgildis mälestama 1515. aasta lihavõtetal, seega suri ta arvatavasti kas 1514. aastal või 1515. aasta algul. TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 52r.

tud kõrgema suurusjärgu pühana (*Festum duplex*)⁹¹ ja keda on kujutatud Niguliste muuseumis eksponeeritud nn Kannatusaltari välistiival. Paraku aga puuduvad allikates altari asukoha kohta vähimadki viited.

Püha Magnuse altar oli Olavi-nimelise kõrval teine Suurgildile kuuluv altar Olevistes. Seda on esmakordselt mainitud ühes rendiseraamatu 1416. aasta sissekandele kümme aastat hiljem lisatud märkuses ja juba sealt ilmneb side Suurgildiga.⁹² Altari rajamisaeg ja asukoht on teadmata. Suurgildi oldermanni arveraamatus on nimetatud mõningaid Magnuse altarile kingitud väärisasju, sh hõbedast risti jalga koos pungisega, hõbeketti Jumala Talle kujutava ripatsiga ja härra Jacob van Horleni annetatud palvehelmeid.⁹³ Viimast korda esineb altar reformatsoonieagsetes kõrvalaltarite tulude nimekirjades ja ka neist ilmneb selle kuuluvus Suurgildile.⁹⁴

Ühestki allikast ei selgu, millisele Magnuse-nimelisele pühakule oli altar pühitsetud. Kahes tervikuna säilinud keskaegses kalendris, mida saab siduda Tallinnaga, pole märgitud ühtki Magnuse püha.⁹⁵ Riia 15. sajandi missaali kalendris on Magnuse pühana märgitud 19. august, mis tähistab Anagni piiskopi Magnuse päeva⁹⁶, ent tegemist on väga madala astme pühaga ja Tallinnas polnud see pühak tuntud. Tallinna kontekstis tuleksid altari nimipühakutena kõne alla pigem Füsseni Magnus, keda Saksa aladel peeti mõnikord 14 püha päästja hulka kuuluvaks (või hoopis 15. päästjaks)⁹⁷, või Orkney krahv Magnus Erlendsson, kes suri märtrisurma umbes 1115. aastal ja kelle kultus oli võrdlemisi laialt levinud Skandinaavias, nagu tõendavad ka tema kujutised rootsi keskaegses kunstis.⁹⁸ Kuna altar asus Olevistes, mis oli Skandinaavia pühakute austamise peamine keskpunkt Tallinnas ja see kuulus Suurgildile, kes edendas ka Püha Olavi kultust, tundub usutavam, et tegu võiks olla Orkney Püha Magnusega. Kindlamate tõendite puudumisel jääb see siiski vaid oletuseks.

Püha Dorothea altarit, õigemini vikaariat, on nimetatud 1427. aastal.⁹⁹ Jällegi on altari rajaja, rajamisaeg ja asukoht teadmata. 1472. aastal ilmneb esma-

⁹¹ **Kala, T.** Tallinna dominiiklaste kalender reformatsiooneelse ajakasutuse peeglina. – Vana Tallinn, 1992, II (VI), 18, 21.

⁹² Das Pergament Rentenbuch, nr 554: *to der vickarie to sunte Magnus altare to sunte Olaue*; **Mänd, A.** Suurgildi ajalugu kuni Liivi sõjani, 82.

⁹³ TLA, f. 191, n. 2, s. 16, pag. 149 (1502), 163 (1508); **Mänd, A.** Suurgildi ajalugu kuni Liivi sõjani, 90.

⁹⁴ TLA, s. Aa 15a, fol. 11r (siin on ekslikult kirjas, et altar oli tuntud ka Henriku altarina); s. Bl 4, fol. 10v; s. Bl 5, fol. 8v; s. Bl 7-I (1527), fol. 17r–17v.

⁹⁵ **Kala, T.** Tallinna dominiiklaste kalender, 20–25; **Mänd, A.** Ootamatu leid Riiast – 16. sajandi kalender Tallinnast. – Tuna, 2007, 3, 77–86.

⁹⁶ **Bruiningk, H. v.** Messe und kanonisches Stundengebet, 209, 468.

⁹⁷ **Fürst, H.** Die Vierzehn Nothelfer – unsere Freunde. Ihre Verehrung von den Anfängen bis zum Dreißigjährigen Krieg. Imhof Verlag, Petersberg, 2008, 59–63; Lexikon der christlichen Ikonographie. Hrsg. von E. Kirschbaum, W. Braunfels. Herder, Rom, 2004, 7, 471–473.

⁹⁸ **Pegelow, I.** Helgonlegender i ord och bild. Carlssons, Stockholm, 2006, 168–169.

⁹⁹ Das drittälteste Erbebuch, nr 588: *to sunte Olave to sunte Dorotheen vickarie*. Altarit on nimetatud 1430. aastal: Das Pergament Rentenbuch, nr 786.

kordselt rätsepate ja kalevišäärijate tsunfti side altari rahastamisega, ent vastavas sissekandes pole sõnagi selle kohta, et tsunft oleks altari asutanud.¹⁰⁰ Ka reformatsioonijärgsetes dokumentides on Dorothea vikaariat nimetatud rätsepate ja kalevišäärijate omaks, ühtlasi selgub, et tsunftilt laekus altari heaks koguni 42 marka aastas.¹⁰¹ Samal ajal on ühes 1527. aasta märkuses kirjas, et altari patronaadiõigus kuulus hoopis raele.¹⁰² See võib siiski kirjutaja eksitus olla. Rae arvepidamisest leiab küll Dorothea altari rahastamise kohta käivaid sissekandeid, ent neid on kõigest umbes kümnendi jagu, ajavahemikul 1472–1482,¹⁰³ ja pealegi ei pruukinud maksete vahendamine osutada patronaadiõigusele. Kanuti gildi kuuluvat rätsepate tsunfti võib pidada jõukamate hulka kuuluvaks ja nende eriala esindajaid käsitöölise hierarhias küllalt kõrgel seisvaiks, seetõttu pole üllatav, et nad jõudsid n-ö oma altari ülalpidamiseni võrdlemisi varakult. Üksikisikutest tegi Dorothea altarile suurema annetuse Kanuti gildi liige Hennink Simer, kes 1518. aastal parandas altari “rõivastamiseks” (st kateteks-linadeks), parandamiseks ja valgustamiseks 30 marka.¹⁰⁴

Püha Risti altarit on esmakordselt nimetatud 1438. aastal.¹⁰⁵ Seda võib pidada isegi üllatavalt hiliseks ajaks, sest Püha Risti altar, mis oli hiliskeskajal olemas kõigis suuremates kirikutes, kuulus tavaliselt esimeste seas rajatud kõrvalaltarite hulka. See paiknes enamasti (ehkki mitte alati) koori ja pikihoone eraldusjoonel, letneri ees või triumfiristi all.¹⁰⁶ Kas see oli nii ka Olevistes, pole teada, sest altari asukohta ei mainita üheski allikas. Paaril korral on altarit nimetatud ka pruuni risti altariks.¹⁰⁷ Kas kirjutaja oli mõjutatud Niguliste Barbara kabelis asunud Lucca risti altarist, mida on samuti korra (1434) pruuniks ristiks nimetatud,¹⁰⁸ või on selle nimetuse kasutamisel mõni teine põhjus, jääb teadmata. Altariga seotud rendimaksud laekusid valdavalt raehärradelt (Hildebrand van dem Bokle, Johan Velthusen, Victor van der Lippe), üksikisikutest parandas altarile

¹⁰⁰ Das Pergament Rentenbuch, nr 1091: *Scrodere vnde wantscherer to Reual. Sunte Dorathien altare to sunte Oleff.*

¹⁰¹ TLA, s. Bl 4, fol. 11r: *S. Dorotheen altar offte der schroder altar*; s. Bl 7-I, fol. 20v: *der schroder vnnnd wantscherer Vicarie vp S. Doreteen altar tho Sunt Olaff*; s. Aa 15a: *Dat althar Dorothee hefft renthe – 24 mrck de de Schroders vth geuen. Noch – 18 mrck renthe de se ock plegen vth thogeuen.*

¹⁰² TLA, s. Bl 7-I, fol. 16v: *Sunt Dorotheen altar to S. Olaue des Rades lenware 100 mk.*

¹⁰³ Kämmererbuch 1463–1507, nr 1458, 1502, 1537, 1582, 1648, 1680, 1713, 1767, 1802.

¹⁰⁴ TLA, f. 230, n. 1-III, s. 74; **Seeberg-Elverfeldt, R.** Testamente, nr 116. Simeri (ka Simons) kohta Kanuti gildis vt TLA, f. 190, n. 1, s. 60, fol. 49r, 49v, 54r, 61r.

¹⁰⁵ Das drittälteste Erbebuch, nr 1156: *hilgen cruces altare to sunte Oleve.*

¹⁰⁶ **Braun, J.** Der christliche Altar, 1. kd., 37, 403.

¹⁰⁷ Das drittälteste Erbebuch, nr 1217 (1443): *brunen cruces altare*; Viertältestes Erbebuch, nr 123 (1476): *brunen cruces altar.*

¹⁰⁸ Vt Lucca risti altari kohta: **Markus, K., Tooming, K.** Hiliskeskaegsest Niguliste kirikust, 33–34, 41.

suurema summa – 100 marka – käsitööline Mathys Hennepsynner 1520. aastal.¹⁰⁹ Altari patronaadiõiguse kohta allikad vaikivad.

Püha Kolmainsuse altar ilmus allikaisse 1447. aastal.¹¹⁰ Selle rajamisaeg ja rajaja pole teada, ent erinevalt paljudest teistest on korduvalt mainitud altari asukohta: kooris (1474, 1475), väikese ukse juures (1476), käärkambri juures (1486) ning käärkambri ees (1504).¹¹¹ Need määratlused pole üksteisega vastuolus: kooriümbriskäigu kirdeseinas, mõni samm käärkambrist ida poole minnes, asub seinas väike õue viiv portaal. Seega asus altar tõenäoliselt käärkambri ja ukse vahele jääva seinosa ääres, kus ühtlasi paikneb ka suur, madalal asuv segmentkaarne nišš. Pole küll välistatud, et väikese ukse all mõeldi käärkambri ust, ent usutavasti oleks seda siis allikates ka nii nimetatud.

Kolmainsuse altar võis olla rajatud eraaltarina: 1476. aastal on mainitud, et sellega seotud Arnt Kosvelti vikaaria patronaadiõigus kuulub tema pärijatele.¹¹² Arnt Kosvelt (Korsevelt) oli kaupmees, kes astus 1435/36. aasta jõulujootudel Suurgildi liikmeks.¹¹³ Juba 15. sajandi lõpul märgiti patronaadiõiguse omanikuna aga Tallinna raadi.¹¹⁴ Võimalik, et Kosvelti pärijad olid otsa saanud, mujale kolinud või ise mingil põhjusel patronaadiõiguse raele loovutanud. 1527. aastal seevastu märgiti taas, et altari juurde kuulus 400-margase kapitaliga Arnt Korsevelti vikaaria, raadi aga ei nimetatud.¹¹⁵

Pole välistatud, et altari juurde oli kinnistatud erinevaid vikaariaid. Näiteks ühislauka eestseisjate märkmetest selgub, et veel 1526. aasta sügisel maksti vaimulik Jacob van Hurlele 24 marka vikaaria eest, mille olid Kolmainsuse altarile asutanud tema vanemad.¹¹⁶

Püha Kanuti altarit on esimest korda mainitud ühe käsitöölise 1449. aastast pärinevas testamendis, kus selle heaks annetati üks mark.¹¹⁷ Altar kuulus Kanuti gildile. Gildil oli oma kaitsepühaku auks altareid koguni kaks, üks Olevistes, teine Nigulistest.¹¹⁸ Mõlema kiriku kogudusepreestrite (kirikhärrale) maksis gild

¹⁰⁹ TLA, s. BN 1 Hennepsynner. Vt ka s. Aa 15a, fol. 3v. Hennepsynner oli Kanuti gildi liige, 1500. aasta vastlajootudel šaffer (TLA, f. 190, n. 1, s. 60, fol. 63v). Kas ta oli kanepiketraja, nagu võiks liignime põhjal arvata, või pidas ta mõnd muud ametit, pole teada. Varem on teda ekslikult peetud raehärraks (**Bunge, F. G. v.** Die Revaler Rathslinie, 101; **Kala, T.** Jutlustajad ja hingede päästjad. Dominiiklaste ordu ja Tallinna Püha Katariina konvent. TLÜ Kirjastus, Tallinn, 2013, 287, 289).

¹¹⁰ Das drittälteste Erbebuch, nr 1281: *hilgen drevaldicheit altare to sunte Oleve*.

¹¹¹ TLA, s. Aa 7, fol. 30r (1474): *yn deme chore*; s. Aa 35b, fol. 26r (1475): *ym chore*, 105r (1486): *by der gherkamer*; Viertältestes Erbebuch, nr 124 (1476): *by der lutken doer*; LUB 2/II, nr 596 (1504): *vor der gerwekamer*.

¹¹² Viertältestes Erbebuch, nr 124. Vt ka Das drittälteste Erbebuch, nr 1330 (1457).

¹¹³ TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 13v.

¹¹⁴ Das Pergament Rentenbuch, nr 1159 (1493).

¹¹⁵ TLA, s. Bl 7-I, fol. 18r.

¹¹⁶ TLA, s. Bl 4, fol. 5r.

¹¹⁷ LUB X, nr 582.

¹¹⁸ Vt lähemalt: **Mänd, A.** Tallinna Kanuti gild ja selle oldermannid keskajal. – Vana Tallinn, 2005, XVI (XX), 134–136.

regulaarselt ka Püha Kanuti missa pidamise eest.¹¹⁹ Nagu tavaks, hoolitses gild, et altar oleks varustatud kõige vajaminevaga. Näiteks osteti Olevistes asuva altari jaoks vilti, mis ilmselt oli mõeldud altarikatte jaoks, ja üks (metall)ääris ning 1511. aastal maksti kullassepp Hans Ryssenberchile missakannude (ampullade) eest, mis tõenäoliselt olid hõbedast.¹²⁰ 1525. aasta andmetel maksis Kanuti gild altari heaks 12 marka aastas. Samuti on märgitud, et altari juures teenis kaks preestrit ja et mõlema nimi oli Reymer.¹²¹ Kahjuks ei selgu gildi arveraamatust ega ühestki teisest allikast, kas altaril seisis retaabel või kuningas Knudi (Kanuti) kuju. Samuti pole viiteid altari asukoha kohta.

Püha Gertrudi altar kajastus allikates esmakordselt 1460. aastal.¹²² Selle asutaja ja rajamisaeg pole teada, ent on võimalik, et selleks oli raad või et vähemalt sai raad mingil hetkel patronaadiõiguse omanikuks. Nimelt on mitmel korral, 1503., 1527. ja 1528. aastal, mainitud, et Gertrudi altar asus rae pinkide ees.¹²³ Oleks ju ebaharilik, kui linnaisad oleksid lasknud oma pingid paigutada altari juurde, millega neil polnud mingit sidet. 1525. aasta nimekirjas on Gertrudi altari kohta märgitud, et sellel asus Neitsi Maarja kuju ja et raelt (või rae vahendusel) laekus altari heaks 18 marka aastas.¹²⁴ Kummalisel kombel pole aga rae arveraamatutes ühtki Gertrudi altarit puudutavat sissekannet.

Püha Anna altareid on Olevistes olnud koguni kaks: 1525. aasta nimekirja põhjal asus üks neist “sakramendi ees”, teine “uee Maarja kabeli ees kirikus”.¹²⁵ Esmakordselt ilmus üks Anna altareist allikaisse 1469. aastal, kui selle juures on mainitud härra Richard Lange vikaariat.¹²⁶ Kuna sellenimeline raehärra ja bürgermeister suri enne 1439. aasta juuni lõppu,¹²⁷ oli vikaaria tõenäoliselt asutatud ligikaudu kolm aastakümnet 1469. aastast varem. Allikast ei selgu, kummast Anna altarist käib jutt. Richard Lange oli Olevistega tihedalt seotud, pidades 1426.–1427. aastal kiriku eestseisjaametit.¹²⁸

¹¹⁹ Püha Kanuti (Knudi) missa Olevistes: TLA, f. 190, n. 1, s. 60, fol. 61v, 64v, 65v, 67v, 69v, 72r jm, viimast korda 1523. aasta jõuludel (fol. 92v). Kanuti missa kirikut täpsustamata: fol. 53r, 54v, 55r, 55v, 57v. Kanuti missa Nigulistest: fol. 63r, 66v, 69r, 70v, 73v jm, viimast korda 1524. aasta jõuludel (fol. 94r).

¹²⁰ TLA, f. 190, n. 1, s. 60, fol. 73v, 76v, 81v.

¹²¹ TLA, s. Aa 15a, fol. 8r; s. Bl 4, fol. 14r.

¹²² Viertältestes Erbebuch, nr 25: *sunte Gerdruden altar to sunte Olaue*.

¹²³ TLA, s. Aa 35b, fol. 27r (1503): *sunte Gerdruten altare to sunte Olaue vor deme ratstole*; s. Bl 7-l, fol. 16v (1527): *Sunt Gerdruden altar to S. Olaue vorm radstole*; s. Bl 4, fol. 10v (1528).

¹²⁴ TLA, s. Aa 15a, fol. 10r.

¹²⁵ TLA, s. Aa 15a, fol. 3r: *Dath althar Anne vor dem Sacramente dar hebben vp vorrenthet de broder sunte Olawes gylde – 18 mrck*, fol. 4v: *Dath althar Anne vor der nigen Marien capellen yn der kercken*.

¹²⁶ TLA, s. Aa 35b, fol. 314r: *It. to sunte Olaue to her Richart Langen vicarie vor sunte Annen altar hundred mr., dar van de renthe vp pinxten 6 mr.*

¹²⁷ **Derrik, T.** Das Bruderbuch, 165–167; **Bunge, F. G. v.** Die Revaler Rathslinie, 110–111.

¹²⁸ Das drittälteste Erbebuch, nr 890. Võimalik, et ta oli kiriku üks eestseisjatest ka enne ja/või pärast neid aastaid.

1475. aastal on üht Anna altarit (õigemini vikaariat) kirjeldatud “kooi ees” asuvana.¹²⁹ See vikaaria asutati õndsas Rotger van Lare mälestuseks, kes oli olnud Viljandi raehärra. Asutamisaeg allikast paraku ei ilmne. Lare eestseisjad andsid vikaari ametikoha härra Johan Barile, pärast tema surma pidi patronaadiõigus minema rae kätte. Kuna eespool oli juttu sellest, et “sakrament” (Sakramendi altar ja nišš) asus kooriümbriskäigu kaguseinas, võib oletada, et see Anna altar, millega oli seotud Lare vikaaria, on sama, mida 1525. aastal kirjeldati kui uue Maarja kabeli ees asuvat. Kuna määratluse ees asus ka täpsustus “kirikus”, võib arvata, et altar paiknes Oleviste lõunalöövi idapoolseimas võlvikus. Tõenäoliste asukohtadena tulevad kõne alla kas Maarja kabeli loodenurga müür või pikihoonelõunasein.

Vajadus kahe altari vahel nende täpsemat asukohta nimetades vahet teha ilmneb ka mõnest testamendist. Sakramendi ees asuvale Anna altarile lubas Bernt Hagen (1506) pärandada pärast enda ja oma naise surma 50 marka.¹³⁰ 1509. aastal tegi Maarja kabeli juures asuvale Anna altarile enda ja oma õndsas naise Hillike nimel helde annetuse kaupmees Clawes Rypen, andes Oleviste eestseisjatele üle koguni 1400 marka ning asutades piiskop Nicolause (Rodendorp) teadmisel ja heakskiidul vikaaria uuesti.¹³¹ Ilmselt oli Lare vikaaria kapital vahepeal kokku kuivanud ja selle käigushoidmiseks oli vaja uut rahasüsti.

1525. aasta nimekirjast selguvad ka mõlema altariga seotud rendid. Nimetagem neist vaid mõnda. Sakramendi läheduses asuvale Anna altarile maksis Olavi gild 18 marka aastas. See on ka ainus altar, mille kohta on teada seos selle gildiga. Maarja kabeli ees asuvale Anna altarile maksid renti mitu eraisikut, nende hulgas oli vast tuntuim raehärra Johan Selhorst, kes oli ühtlasi aastail 1519–1523 ja 1526. aastast kuni vähemalt 1532. aastani Oleviste kiriku eestseisja.¹³²

Kirjalikest allikatest ei selgu kummagi altari kaunistuste kohta midagi. Siiski on oletatud, et ühele neist võis kuuluda Püha Hõimkonna nime all tuntud altari-retaabel, mida tänapäeval eksponeeritakse Nigulistes. Retaabel valmis Brüsselis 1500. aasta paiku, selle skulpturaalses korpuses on kujutatud Püha Annat, Neitsi

¹²⁹ TLA, s. Aa 7, fol. 36v: *sunte Annen vicarie to Reual in sunte Olaues kerken vor deme kor.*

¹³⁰ TLA, f. 230, n. 1-III, s. 61: *So geue ick to sunte Annen altare to sunte Olaue vor deme werdigen hilligen Sacramente na mynem vnde myner husfrowen dode vifflich mrck Rigis sunder renthe by deme altare to blyuende to ewigen tiden.*

¹³¹ TLA, f. 230, n. 1-III, s. 63: *verteyn hundert mrk rig. /.../ Vnd ok wil ik vaste vnde vullenkomen holden vnde gehalten hebben de vicarij nyges gestichtet vor sunte Annen altar negest by vnszer leuen vrouwen capellen mit consent vnde confirmerent des erwerdigen in got vader vnde heren her Nicolaus bisscop to Reual. Clawes Rypen astus Suurgildi 1494/95. aasta jõulujuutuldel. TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 48r.*

¹³² TLA, s. Aa 15a, fol. 4v. Selhorsti kohta vt **Jahnke, C.** Zum Nutze der guten Stadt Reval: Hans Selhorst, ein Revaler Kaufmann und Ratsherr zu Beginn des 16. Jahrhunderts. – Vana Tallinn, 2005, XVI (XX), 88–100; **Mänd, A.** Church art, 15.

Maarjat ja teisi Püha Hõimkonna liikmeid, tiibadel aga legende Anna ning tema ema elust.¹³³

Olevistes oli ka **Püha Johannese altar**, mille rajasid kullassepad. 1486. aastal maksis tsunft preester Johan Barile 6 marka teenimise eest “kooi ees asuval vikaarial”.¹³⁴ Võimalik, et altar ja vikaaria olidki rajatud samal aastal, sest edaspidi sai Bar tsunftilt 12 marka aastas. Altarit on otsesõnu nimetatud 1506. aastal, ühtlasi on toonitatud, et vikaarikoht peab tulevikus saama mõne kullassepa pojale.¹³⁵ See, et teenistus tsunftile kuuluval altaril reserveeriti meistrite poegadele, kes otsustasid vaimulikukutse kasuks, oli hiliskeskajal tavaline nähtus: sel viisil kindlustati elatis mõnele “omadest” ja vikaaria ülalpidamiseks investeeritud raha ei läinud kitsamast ringist välja. Kui enamasti kasutati tsunfti märkmeraamatutes väljendit “meie altar”, siis 1519. aastal, kui tähendati üles altari juurde kuuluv inventar, on seda mainitud koos kaitsepühakuga, kelleks oli Johannes.¹³⁶ Tõenäoliselt oli tegemist Ristija Johannesega, sest vikaarile maksti tasu iga aasta jaanipäeval ja sel pühäl kogunesid kullassepad pidulikule Püha Johannese missale, millele järgnesid ilmalikku laadi pidustused mõne tsunftimeistri majas.¹³⁷ Reformatsiooniaegsetest nimekirjadest selgub, et selleks ajaks oli kullasseppade iga-aastane makse Johannese altarile kasvanud 15 margani, lisaks aga laekus altarile kopsakas rendisumma (36 marka) vasall Johan Duckerilt Atla mõisast Harjumaalt.¹³⁸

Ühe Olevistes paiknenud altari kohta on andmeid vaid kaupmees Gerwen Bornemani testamendis, õigemini selle mustandis, mis on dateerimata, ent peab olema koostatud enne 1475. aasta ülestõusmispühi, mil Bornemani hakati Suurgildis mälestama.¹³⁹ Altari kaitsepühak sealt ei selgu, seepärast nimetagem seda tinglikult **Bornemani altariks**. Testamendi sõnastusest ilmneb, et Gerwen oli altari rajanud juba oma eluajal ja et see paiknes “kooi ees”.¹⁴⁰ Võib oletada, et silmas peeti üht kahest kooi ja pikihoone vahele jäävast massiivsest piilarist, mis kannavad triumfikaart ning pikihoone idaseina. Ehkki Borneman tegi testamendis annetusi mitmele Tallinna ja oma sünnilinna Braunschweigi kirikule, oli ta

¹³³ Vt selle kohta: **Koppel, M.** Tallinna Püha Hõimkonna altariretaabel. Algsest pildiprogrammist Madalmaade hiliskeskajagsete Püha Anna legendide taustal. – Kunstiteaduslikke Uurimusi, 2006, 3, 37–69, eriti 64–65.

¹³⁴ TLA, f. 190, n. 2, s. 76, pag. 158: *van der vycheryge /.../ vor dem kore to sunte Ollefe.*

¹³⁵ TLA, f. 190, n. 2, s. 76, pag. 88: *de fyckerye tho sunte Oleff vor deme kor /.../ dat vorbenomede altar.*

¹³⁶ TLA, f. 190, n. 2, s. 82, fol. 8v: *sunte Johannes altar*; **Mänd, A.** Kirikute hõbevara, 209.

¹³⁷ TLA, f. 190, n. 2, s. 82, fol. 10v; **Mänd, A.** Hans Holtappel, kullassepp. – Rmt: **Kala, T., Kreem, J., Mänd, A.** Kümme keskaegset tallinlast. Varrak, Tallinn, 2006, 100–103.

¹³⁸ TLA, s. Bl 4, fol. 14v.

¹³⁹ TLA, s. BN 1 Borneman; f. 191, n. 2, s. 1, fol. 38r. Seni on testamenti dateeritud umbes 1480. aastaga. Vt **Hansen, G. v.** Tallinna linna arhiivi kataloog. Teine, ümbertöötatud ja täiendatud väljaanne, korrald O. Greiffenhagen. I jagu: codices ja raamatud. Tallinna Linnaarhiiv, Tallinn, 1924, 166.

¹⁴⁰ TLA, s. BN 1 Borneman: *so gheue ik to dem altar, dat ik hebbe maken laten to sunte Oleff, is vor dem kore /.../ 200 mr.* Veel jättis ta altarile 100 marka iganädalase missa lugemise jaoks.

Oleviste suhtes kõige heldem. Samuti selgub sealt, et Borneman maeti Olevistesse oma altari juurde, nagu ka tema mõlemad abikaasad.

Pole välistatud, et see altar kattub mõne eespool käsitletuga, mis teistes allikates esineb pühaku, mitte rajaja nimega, seda enam et 1525. aasta nimekirjas Bornemani altarit ei mainita. Gerwen Bornemani nimi ilmus Tallinna allikaisse esmakordselt 1430. aastal, kui temast sai Suurgildi liige,¹⁴¹ seega võib välistada need altariid, mis olid rajatud enne seda, samuti gildide ja tsunftide omad. Sellest hoolimata ei oska praeguse uurimisseisu juures välja pakkuda ühtki altarit, mida võiks kas või oletamisi tema omaks lugeda.

16. sajandi I veerandil allikatesse ilmunud altariid

Hulk Oleviste kõrvalaltariid ilmus esimest korda allikatesse alles aastail 1525–1527 ühislaeka jaoks koostatud nimekirjades: **Püha Cosmase ja Damianuse altar**, **Püha Katariina altar**, mis asus käärkambri ees, **Kolme kuninga**, **Püha Maarja Magdaleena** ning **Püha Mattiase altar**. Veel on neis nimetatud üht **kellatorni all asuvat altarit**, kellegi **Sasse altarit**, mis paiknes käärkambri juures, ja **kaht altarit Laurentiuse kabelis**.¹⁴² Millega seletada seda, et ükski neist üheksast ei leia nimetamist enne reformatsiooni? Põhjusi selleks võib olla erinevaid. Kui altar rajati võrdlemisi hilja, näiteks alles 1520. aastate algul, ei tarvitsenud see dokumentidesse jõuda. Rae arve-, pärandi- ja kinnistusraamatuis ei pruukinud altar kajastuda juhul, kui selle rahastamine ei käinud läbi rae või kui altari heaks laekuvad maksed polnud kinnisvaraga seotud. Samuti võis mõni altar kuuluda gildile või tsunftile, mille arvepidamine pole säilinud. Altar võidi rajada ka mõne (Oleviste) vaimuliku või vaimulike eestvõttel, mis samuti seletaks linnaraamatuis mittemainimist. Kahtlemata leiaks põhjusi veelgi. Välistatud pole ka mõni kirjutajapoolne eksimus: näiteks on ühes allikas kellatorni all asuva altari kohta kirjas, et selle rajas raehärra Evert Hessels, ent see märkus on hiljem maha tõmmatud.¹⁴³ Jääb selgusetuks, kas valeks peeti märkust, et Hessels oli altari rajaja, või et ekslikuks osutus kogu sissekanne. Pigem siiski esimest, sest lehekülje allosas ja ka ühes teises samaaegses nimekirjas on “torni ja oreli all” asuva altari kohta kirjas, et seal lasi oma vanemate mälestuseks missasid lugeda Jurgen van der Heyde (Suurgildi oldermann ning raehärra).¹⁴⁴ Pole välistatud, et kellatorni all paiknevana kirjeldati altarit, mis mõnes teises dokumendis on kirjas kaitsepühaku nimega.

¹⁴¹ TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 11r. Vt tema kohta: **Derrik, T.** Das Bruderbuch, 346–348.

¹⁴² TLA, s. Aa 15a, fol. 5v, 6v, 7v, 9r, 11r, 12v, 13r, 13v; s. Bl 4, fol. 1v, 9r, 13v, 14r, 14v. Ühes teises reformatsioonijärgses nimekirjas esineb neist üheksast vaid Püha Mattiase oma: TLA, s. Bl 7-I, fol. 20r.

¹⁴³ TLA, s. Aa 15a, fol. 9r. Kirjutaja eksimuse kohta võib tuua näite ühest teisest reformatsioonijärgsest nimekirjast, kus on 1595. aastal mainitud Erasmuse altarit Olevistes (TLA, s. Bl 5, fol. 12r), ehkki tegelikult asus see Nigulistest.

¹⁴⁴ TLA, s. Bl 4, fol. 14r. Heyde kohta vt **Mänd, A.** Suurgildi ajalugu kuni Liivi sõjani, 22, 40, 98.

1525.–1527. aasta nimekirjadest selgusid vähemalt nelja altari asukohad. Kaks neist, mille kaitsepühakut ei mainita, asusid Laurentiuse kabelis. See kabel saab olla ainult kiriku lõunaküljel paiknev ühevõlvikuline ehitis, mida katab tähtvõlv ja mille kohta on arvatud, et oma praegusel kujul pärineb see 15. sajandi lõpust.¹⁴⁵ Tegemist peab siiski olema ümberehitisega, sest Laurentiuse kabelit on allikates nimetatud juba 1352. aastal ja 1350. ning 1360. aasta vahel, kusjuures mõlemast teatest ilmneb, et tollal toimusid kabeli ehitustööd: raad maksis kivide, lubja ja muu vajaliku eest.¹⁴⁶ Kus 1525. aastal nimetatud altarid täpselt asusid, jääb oletuste tasandile. Kui kabel oluks kahevõlvikuline, nagu seda on ümberehitatud Maarja kabel, saanuks kummagi altari omaette võlvikusse paigutada. Laurentiuse kabeli ühevõlvikulist tsentraalset ruumivormi arvestades on aga usutavam, et mõlemad altarid olid idaseinas, teine teises nurgas: sel moel poleks olnud takistatud ka kabelis liikumine selle lõunaküljel asuvast portaalist kirikusse ja vastupidi.

1525.–1527. aasta nimekirjadest selgub ühtlasi, et mõlemad Laurentiuse kabeli altarid olid võrdlemisi hästi rahastatud. Ühe juures teenis koguni neli preestrit, igauks aastasissetulekuga 12 marka, teise juures asus mittedaksa jutlustamistool (*predickt stole*), mille heaks laekus 48 marka aastas.¹⁴⁷ Viimasel ajal on arvatud, et mittedaksa jutlustamistoolid Tallinna suuremates kirikutes polnud mõeldud niivõrd eestlastest linnaelanikele, kellest paljud kuulusid gildide-tsunftide liikmetena alamsaksakeelseid jutlusi oma ühendusele kuuluva altari juures, vaid eelkõige linna läheduses elavatele talupoegadele.¹⁴⁸ Oleviste mittedaksa-keelse jutluse rahastamist on mainitud juba 1507. aastal,¹⁴⁹ ent tõenäoliselt ulatub selle ajalugu veelgi varasemasse aega. Nagu Nigulistes, nii olid ka Olevistes jutlustamistooli peamisteks toetajateks jõukad kaupmehed: 1525. ja 1527. aastal on nimetatud raehärra Jacob Richerdest ning Hinrick Boismani, kes oli sel ajal Suurgildi lihtliige, ent kes hiljem jõudis gildi oldermanni ja raehärra positsioonini.¹⁵⁰ Boismani kohta tasub märkida, et temalt laekusid maksed ka Neitsi Maarja tunnivalvuste heaks.¹⁵¹

Veel kaks altarit, mille asukohta on 1525. aasta nimekirjas mainitud, olid **Sasse altar** “käärkambri juures” ja **Püha Katariina altar** “käärkambri ees”.¹⁵² Ehkki neid määratlusi saab mitmeti tõlgendada, tundub usutav, et vähemalt üks

¹⁴⁵ Dateeringut vt **Kangroop, R.** Oleviste kirik Lai t. 50. – Rmt: Eesti arhitektuur, 1: Tallinn. Üldtoim V. Raam. Valgus, Tallinn, 1993, 108.

¹⁴⁶ Das älteste Wittschobbuch, nr 827 (registris lk 187 on ekslik teave, et kabel võis asuda Niguliste juures); Libri de diversis articulis 1333–1374. Hrsg. von P. Johansen. Tallinna Linnaarhiiv, Tallinn, 1935, nr 393.

¹⁴⁷ TLA, s. Aa 15a, fol. 7v; s. Bl 4, fol. 14r, jutlustamistooli tulude kohta vt ka fol. 10r–11r.

¹⁴⁸ **Kala, T.** Gab es eine “nationale Frage” im mittelalterlichen Reval? – Forschungen zur Baltischen Geschichte, 2012, 7, 26–27.

¹⁴⁹ TLA, s. Aa 35b, fol. 84r.

¹⁵⁰ TLA, s. Aa 15a, fol. 7v; s. Bl 7-I, fol. 18r, 20v. Boismani kohta vt **Mänd, A.** Suurgildi ajalugu kuni Liivi sõjani, 22, 40.

¹⁵¹ TLA, s. Aa 15a, fol. 14r; s. Bl 4, fol. 9v, 10r.

¹⁵² TLA, s. Aa 15a, fol. 13r: *Sassen althar by der geruekamer, 13v: Sunte Katherinen althar /.../ vor der geruekamer.*

neist, Sasse oma, oli kooriümbriskäigus. Kõne alla tuleks eelkõige käärkambri praeguste uste vahele jääv müüriilõik, sest idapoolsema ukse ja ümbriskäigu kirdeseinas paikneva väikese õue avaneva ukse vahel oli mäletatavasti Püha Kolmainuse altar. Katariina altari kirjeldus “käärkambri ees” võib aga osutada pikihoonelise põhjalöövi idaotsale.

Kui Katariina altari puhul on asutaja ja patronaadiõiguse omanik teadmata, siis Sasse altari rajaja kohta võib vähemalt oletusi teha. Võrdlemisi kindlalt võib eeldada, et tegu oli linna koorekihti kuuluva mehega. Suurgildi astus ajavahe-
mikul 1445–1525 kuus Sasse- või Sasseni-nimelist kaupmeest, kellest küll ükski ei jõudnud raehärra positsioonini.¹⁵³ Kui oletada, et altarit pole enne 1525. aastat mainitud seetõttu, et see rajati võrdlemisi lühikest aega enne seda, tuleks kõne alla “noorim” kandidaat ehk 1505.–1506. aasta jõulujootudel gildivennaks saanud Hans Sasse. Kui aga otsida mõjuvõimsaimat ja jõukaimat Sasset, siis selleks oli kahtlemata Gerd Sasse (Satzem), kes tegi testamendi ning suri 1491. aasta aprilli algul. 1467. aastal kodanikuvande andnud Gerdi karjääri kõrgpunktiks kujunes Suurgildi oldermanni ametikoht, mida ta pidas aastail 1479–1482. Ent kaugeltki tähtsusetu pole ka tema side Olevistega: nimelt on teda 1486. aasta jaanuaris nimetatud kui kiriku eestseisjat.¹⁵⁴ Seega oleks igati ootuspärane, et just tema kui võõrmünder soovis Olevistes enda mälestust altari rajamise kaudu põlistada. Paraku ei nimetata Gerdi testamendis otsesõnu, et ta oleks mõne altari asutanud või jätnud vastavaks otstarbeks suurema summa raha. Kaudseid viiteid võib sealt siiski leida. Esiteks pärandas ta Olevistele helde summa – 100 marka (tõenäoliselt mõeldud ehituskassasse). Teiseks on testamendis kirjas, et selle kohta, mida Gerd on annetanud Oleviste *Te Deum laudamus*’e jaoks, võib lugeda tema suurest raamatust ja ühest pitseeritud kirjast, mis on kirikus vikaari käes hoiul. Samuti olevat tema raamatu 20. leheküljel täpsemalt kirjas kolme tema poolt Olevistesse rajatud igavese missa kohta käivad korraldused.¹⁵⁵ Kahjuks pole Gerdi “suur raamat” ega pitseeritud ürik säilinud, mistõttu jääb tema korralduste sisu meile teadmata. On siiski usutav, et need kolm missat oli ta sidunud mõne kindla altariga (või altaritega). Seega võib Gerd Sasset pidada kõige tõenäolisemaks kandidaadiks Sasse altari asutaja kohale.

Teiste 1525.–1527. aastal märgitud altarite kohta on infot samuti võrdlemisi napilt. **Püha Cosmase ja Damianuse** altari toetajate seas olid kiriku eestseisja Hans Pawels (surnud 1519), kes on ajalukku läinud eelkõige Maarja kabeli ümberehituse ja kenotaafi püstitamise, ning raehärra Johan Depholt. **Kolme kuninga altari** tulude kohta pidid aga kirjutaja sõnul infot valdama kolm kaup-
meheseisusest leskprouat: Unnasche, Bretholtsche ja Vyentsche.¹⁵⁶ Allikatest ei

¹⁵³ TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 27r, 29r, 31v, 33r, 39v, 54r.

¹⁵⁴ Vt tema kohta: **Derrick, T.** Das Bruderbuch, 418–420; **Mänd, A.** Suurgildi ajalugu kuni Liivi sõjani, 23, 40; **Allik, K.-R.** Revaler Testamente aus dem 15. Jahrhundert. Das Testament des Revaler Bürgers Gerd Satzern (1491). – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 1997, 46, 2, 178–204. Eestseisja ametikoht: Das Pergament Rentenbuch, nr 1101-b.

¹⁵⁵ TLA, f. 230, n. 1-III, s. 40; **Seeberg-Elverfeldt, R.** Testamente, nr 52, § 3, § 35.

¹⁵⁶ TLA, s. Bl 4, fol. 14v; s. Aa 15a, fol. 11r, 12v.

selgu kahjuks, kas altar võidigi rajada nende kolme mõjuka naise eestvõttel. Sama altari juurde kuulus ka 200-margane kapital, mis oli seotud kaupmees Hans Prange majaga.

Peatuda tuleks ka ühel varasemate uurijate eksimusel. Gotthard von Hanseni koostatud kõrvalaltarite loetelus esineb teiste hulgas ka Püha Andrease altar.¹⁵⁷ Hansen on ilmselt toetunud ühele reformatsioonijärgsele nimekirjale, milles on tõepoolest viidatud, et 1498. aastal oli Olevistes Andrease altar ja et dokumendi koostamise ajal oli sellel olev kapital seotud Jurgen Makeprangi majaga.¹⁵⁸ See nimekiri kõrvalaltarite rentidest on aga kokku pandud vana kinnistusraamatu (Aa 35b) põhjal ja 16. sajandi kirjutaja on eksinud: 1498. aasta sissekandes pole juttu mitte Andrease, vaid Adriani altarist.¹⁵⁹ (1498. aasta teates käib jutt ühest Pika tänava majast, mis 16. sajandi keskpaigaks oli jõudnud Makeprangi omandisse.¹⁶⁰) Seega pole Püha Andrease altarit Olevistes kunagi eksisteerinud.

Reformatsiooni tagajärjel hakati kõrvalaltareid järk-järgult lammutama ja kirikutest eemaldama. Nii pole ka Oleviste altaritest või nende mensadest tänapäevaks enam peaaegu midagi alles. 1957. aastal leiti pikihoone põranda avamisel ühe faasitud paeplaadi fragmente, mis nurkadesse raiutud pühitsusristide põhjal otsustades kuulusid mõnele vanale altariplaadile, ent mõistagi pole võimalik kindlaks teha, mis sajandist või milliselt altarilt see pärines.¹⁶¹

PÜHAKUJUD

Kristuse, Neitsi Maarja ja pühakute kujud kaunistasid keskaegses kirikus mitte üksnes altareid, vaid neid võidi paigutada ka seinaniššidesse, piilarite külge ning mujale (peamiselt interjööris, ent vahel ka eksterjööris). Olevistest on andmeid mitme pühakuju kohta, ent nende materjal ja asukoht allikatest tihtipeale ei selgu.

Vanimas Olevistest säilinud arveraamatus on korduvalt juttu Neitsi Maarja kujust, varaseim mäрге pärineb 1439. aastast, ent suure tõenäosusega oli kuju olemas juba varem. 1440. aasta andmeil oli Maarja kuju juures korjanduskarp ja selle ees hoiti põlemas “igavest tulukest”.¹⁶²

1442. aastal pärandas eelmainitud kaupmees Gert van der Linden Oleviste kiriku valgustamiseks kuus leisikat (umbes 50 kg) vaha. Täpsemalt tuli küünlaid põletada neljas kohas: sakramendi, Jumalaema, risti kandva Kristuse ja Püha

¹⁵⁷ **Hansen, G. v.** Die Kirchen und ehemaligen Kloster Revals, 11. Hansenilt on selle teabe üle võtnud T. Kala: **Kala, T.** Tallinna raad ja katoliku kirik, 156.

¹⁵⁸ TLA, Bl 5, fol. 9v.

¹⁵⁹ TLA, s. Aa 35b, fol. 24r.

¹⁶⁰ TLA, s. Aa 35b, fol. 24r–24v.

¹⁶¹ **Raam, V.** Aruanne Oleviste kirikus toimunud ehitustööde käigus teostatud ehitusajaloolistest tähelepanekutest. Käsikiri. MKA arhiiv, P-106. Tallinn, 1957, 22–23.

¹⁶² TLA, s. Ad 14, fol. 2v, 18r, 18v.

Antoniuse ees.¹⁶³ Kui sakramendi all tuleb mõista monstrantsis hoitavat pühitsetud hostiat ja monstrants omakorda seisis suurema osa ajast kas Sakramendi altaril või selle jaoks valmistatud seinanišis ehk sakramendimajas, mille ette võidi paigutada alus küünaldega, siis kolme viimati nimetatud näol oli arvatavasti tege- mist skulptuuriga. Võib oletada, et Antoniuse kuju oli samanimelisel altaril, Neitsi Maarja kuju potentsiaalseid asukohti oli seevastu rohkem kui üks.

1510. aastal pärandas raehärra Diderick Nasschart oma testamendis Oleviste kirikus asuvale Maarja kujule ühe naiste peaehte (*sceppelle*).¹⁶⁴ Ka sellest napist teatest ei selgu paraku, kas Maarja kuju oli tehtud puust või hõbedast või kus see kirikus täpsemalt paiknes. Kuus aastat varem annetas Hans Rychenrade oma testamendiga Olevistes asuva Maarja heaks kümme marka, aga ta ei täpsusta, kas ta pidas silmas altarit või kuju.¹⁶⁵

1521. aasta juunis pärandas kaupmees Hans Hosserinck Maarja kabelis asu- vale Neitsi Maarja kujule oma hõbedast roosikrantsi koos apostel Jaakobuse kullatud merikarbiga.¹⁶⁶ Palvekee tuli kuju külge riputada ja see pidi sinna ala- tiseks kaunistuseks jääma (kirik ei tohtinud seda müüa).

1525. aastal koostatud kõrvalaltarite tulude nimekirjas on mainitud rae pingi ees olevat Maarja kujuga altarit, mida varem nimetati Gertrudi altariks.¹⁶⁷ Seega oli 1520. aastateks Olevistes vähemalt kaks Maarja kuju, üks pikihoones Gertrudi altaril ja teine Maarja kabelis. Jumalaema kujusid võis olla rohkemgi, sest pole ju teada, kuidas oli kaunistatud Maarja altar.

1527. aastal koostati kiriku ja ühislaua eestseisjate eestvõttel nimekiri Ole- viste kullatud ning kuldamata hõbeesemetest, millest suur osa anti üle kullassepp Balsserile (Balthasar Schlichtekrull), ilmselt ümbersulatamiseks ja uute esemete valmistamiseks. Nimekirjas oli ka hõbedast Neitsi Maarja kuju, mis kaalus 18 marka (umbes 3,74 kg), ja Püha Olavi kuju, mis kaalus 3 loodi vähem kui 20 marka (umbes 4,12 kg).¹⁶⁸ Selle teate põhjal võib oletada, et teine (või teised) Maarja kujud olid puust nikerdatud. On selgusetu, kas hõbedast Jumalaema kuju

¹⁶³ LUB IX, nr 911: *vor dat sacrament, vor unse vrowe, vor de dracht unses heren unde vor sunte Antonius*. Vt väljendi *de dracht unses heren* (Kristuse ristikandmine) kohta: **Köbler, G.** *Mittel- niederdeutsches Wörterbuch*. 2. Auflage, 2013, märksõna “dracht (1)”: www.koeblergerhard.de/mnd/2A/mnd_d.html (vaadatud 2.6.2014).

¹⁶⁴ LUB 2/III, nr 810.

¹⁶⁵ LUB 2/II, nr 596 (1504).

¹⁶⁶ TLA, s. BN 1 Hans Hosserinck: *Noch geue ick 20 mk. to Marien kappell to sunte Olaff, noch geue ik myn sulueren pater noster mit der vorguldeden Jacobes musschelen deme hilgen bilde Marien dar in der suluen kappelle, dat dat deme bilde werde, werdich liken, vmme werde gehangen vnd dar nicht aff werde vorkoft, men it mote altidt dar to bliuen to der hilgen vmme dracht etc.*

¹⁶⁷ TLA, s. Aa 15a, fol. 10r: *Wandages S. Gerdrutt genomt. Dath althar vor deme radstole myt deme bylde Marien getekent, belonede de erszamen radt – 18 mrck*. Nimekirjas on Gertrudi altarist ja selle juurde kuuluvast 300-margasest kapitalist juttu ka eespool. TLA, s. Aa 15a, fol. 7r.

¹⁶⁸ TLA, s. Aa 245, fol. 45v.

oli pikihoones või Maarja kabelis. Püha Olavi hõbekuju võis seista kas peaaltari või Olavi altari.

Kuna kujude tellimise või tellijate kohta pole säilinud mingeid andmeid, ei tea me, kas need toodi välismaalt või oli mõni neist kohalike puunikerdajate või kullasseppade töö. Tõsi, Niguliste kirikuraamatu ja Tallinna ning Riia mustpeade arveraamatute andmed tõendavad, et vähemalt hõbedast pühakufiguure oli 15. sajandil ja 16. sajandi alguskümneleil tavaks tellida Põhja-Saksa ning Madalmaade tuntud kunstikeskustest, nagu Lübeck ja Antwerpen.¹⁶⁹

PINGID

Keskaegses kirikus olid pingid või pinkloozid sotsiaalse representatsiooni vahendiks ja need olid vaid kõrgemate seisuste esindajatel. Andmed ilmikute pinkide kohta Tallinna pühakodades hakkasid allikaisse tulema alates 14. sajandi lõpukümneist ja sagesid 15. sajandil. Pinke tellisid endale eelkõige raad, suuremad gildid ja vennaskonnad ning jõukad üksikisikud, peamiselt aadlikud. Enamasti olid pingid perekonna või korporatsiooni altari juures.

Korporatiivsetest ühendustest oli raad ilmselt esimene, kes hakkas oma seisust istekohaga rõhutama: dominiiklaste Katariina kirikus on rae pinki nimetatud juba 1386. aastal.¹⁷⁰ Ajaliselt järgmisena on mainitud rae pinke Olevistes – 1428. aastal – ja ühtlasi selgub vastavast sissekandest, et raad on seal sõlminud tehingu.¹⁷¹ Enamasti toimusid rae kogunemised väljaspool raekoda Püha Vaimu kirikus¹⁷² (kus olid mõistagi ka pingid¹⁷³), ent nähtavasti kasutati mõnikord sarnaseks otstarbeks, sh lepingute sõlmimiseks, ka teisi pühakodasid. 1491. aastal sai puunikerdaja Johan tasu rae pinkide valmistamise eest Nigulistesse.¹⁷⁴ Seega olid linnaisadel 15. sajandi lõpuks oma pingid vähemalt neljas all-linna kirikus.

Pole kindel, kus rae pingid Olevistes täpsemalt paiknesid. 1503. aastal on mainitud, et nende ees oli Gertrudi altar, samalaadsed märkused pärinevad ka 1527. ja 1528. aastast (vt eespool altarite alajaotus). Mingit muud kohamääratlust pole Gertrudi altari kohta teada. 1691. aastal Heinrich Julius Woltemati koostatud Oleviste põhiplaani on raehärrade pinkide asukohana märgitud pikihoone lõuna-

¹⁶⁹ **Mänd, A.** Kirikute hõbevara, 47–49, 59, 201, 214, 217; TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 218r; **Hausmann, R.** Der Silberschatz der St. Nikolaikirche zu Reval. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands, 1899, 17, 2, 271–275.

¹⁷⁰ Revaler Urkunden und Briefe von 1273 bis 1510. Bearb. D. Heckmann. Böhlau, Köln, 1995, nr 44. Rae pingid olid Püha Dominicuse altari ees.

¹⁷¹ Das drittälteste Erbebuch, nr 949: *tho sunte Olave in de kerken in den radstoel.*

¹⁷² Das drittälteste Erbebuch, nr 1040, 1119, 1126, 1143, 1123, 1230, 1283, 1295, 1300, 1307.

¹⁷³ 1496. aastal valminud Suurgildi pingid Püha Vaimu kirikus olid rae pinkide taga, mis peegeldab sobivalt ka korporatsiooni tähtsusvahekorda: **Mänd, A.** Suurgildi ajalugu kuni Liivi sõjani, 83.

¹⁷⁴ Kämmereibuch 1463–1507, nr 2135: *Item betalt Johan snitker vor den ratstol to makende to sunte Nicolaus 21½ mr.*

poolsetest piilaritest viimase (st läänepoolseima) ja torni idakülje moodustava massiivse tugiseina vaheline ala.¹⁷⁵ Miks aga olid linnaisade pingid 17. sajandi lõpul kiriku lääneosas, mis polnud nii kõrgelt hinnatud kui koor ja pikihoone idaots? Üks võimalikke seletusi on, et sealsamas oli rae pingistik asunud ka keskajal. Sest oleks ju kummaline, kui raad oleks nõustunud, et keskajal mõnes paremas kohas paiknenud pingid oleksid uusajal kehvmasse üle viidud. Seega võiks oletada, et uusaegsete pinkide asukoht järgis vanu traditsioone ja et koha valiku tingis raele kuuluva Gertrudi altari paiknemine selle piilari juures. Mõistagi jääb see üksnes õhkõrnaks oletuseks, sest 16. sajandi alguse ja 17. sajandi lõpu kontekst on täiesti erinevad, samuti tuleb arvestada 1625. aasta tulekahju tagajärgi ruumikujundusele.

Rae pinkide väljanägemise kohta keskajal pole mõistagi mingeid andmeid, ehkki võib oletada, et need olid seisusekohaselt uhkemalt nikerdatud kui teiste korporatiivsete ühenduste omad. 1508. aasta mais maksis raad anonüümsele puunikerdajale pinkide parandamise eest, 1526. aastal ehk varsti pärast reformatsiooni lasid aga raehärrad Mattis *snitker*'il teha Olevistesse enda jaoks uued pingid.¹⁷⁶

Teiste ühenduste kohta pole andmeid säilinud, et neil oleksid keskajal Olevistes oma istekohad olnud, ehkki on tõenäoline, et vähemalt Suurgildil pidid need olema. Gildi arveraamatus kajastuvad maksed pinkide eest Olevistes alles 1544. aastal, 1567. aastal on juttu ka oldermanni pingist, mis ilmselt oli pinkloož, sest see oli kahe uksega ja lukustatav.¹⁷⁷ Gildivanemate pingile (pinkloožile) telliti tammest ukсед 1568. aastal.¹⁷⁸ Seega olid gildil 16. sajandi teiseks pooleks omaette pingid nii lihtvendade, oldermanni kui ka vanemate (peamiselt endiste oldermannide) jaoks, st hierarhiaid rõhutati ka organisatsiooni sees. 1544. aastal ja hiljem soetatud pinkide ning loožide puhul oli aga tegu pärast reformatsiooni tellitud esindusesemetega. Arvestades asjaolu, et keskajal oli gildil Olevistes kaks altarit, on ülimalt tõenäoline, et vähemalt ühe (kui mitte mõlema) juures olid ka pingid, kus gildi liikmed missade ja palvuste ajal istusid. Kuna Püha Olavi altar oli ilmselt kooriümbriskäigu idaotsas (vt eespool), siis seal oleksid pingid takistanud protsessioonide liikumist. Woltemati 1691. aasta plaanil on oldermannide

¹⁷⁵ Woltemati plaan on avaldatud: **Kurissoo, M.** Ristimise läte: ristimiskivid keskaegsel Liivimaal. Muinsuskaitseamet, Tallinn, 2009, 34, ill 20.

¹⁷⁶ TLA, s. Ad 32, fol. 8v: *Betalt deme snytker vor den radestoll to sunte Olave to beteren 3 f.*, fol. 194v: *Botalet Mattis snitker vor /.../ eth stolte to sunt Olaff*. Vt ka dateerimata sedel fol. 220b. Mattise kohta vt **Kangroopool, R., Lumiste, M.** Tallinna maalijad ja puunikerdajad 14. ja 15. sajandil. – Kunstiteadus, Kunstikriitika, 1981, 4, 40, 170.

¹⁷⁷ Läti Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu (LUAB), käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond, Ms 14, pag. 240: *Ao 44 /.../ Jogym Elers geuen vor der gylde benck to suntte Oleff – 60 mr.*, pag. 438: *Noch leth ick tho sunte Toloff (sic!) in der kercke vor des oldermans stoltte macken 2 doere, dar vor dem sniddeker gegeuen is – 10 mr. 0 s. Noch meyster Jurgen gegeuen vor 2 sloette vnd de hengen is – 6 mr. 0 s.*; **Mänd, A.** Suurgildi ajalugu kuni Liivi sõjani, 90.

¹⁷⁸ LUAB, Ms 14, pag. 448: *An der oldesten bencke to Suntte Olof laten maken vth beuell des oldermans 2 ecken doren, hiruor dem snydeker betalt to hope – 7 mr. 0 s.*

ja gildivanemate pingi asukohana märgitud ala, mis jääb põhjakülje viimase (st läänepoolseima) piilari ning torni idaseina vahele.¹⁷⁹ Seega olid need üle vahekäigu rae pinkide vastas. Väga võimalik, et gildi pingistiku paiknemine järgis vanu traditsioone, st et asukoht oli määratud seeläbi, et nimetatud piilari läänepoolse küljel oli olnud gildile kuuluv altar, mis sai olla ainult Püha Magnuse altar.

Kahjuks pole teada, kas oma pingid olid Olevistes ka mustpeadel, Kanuti või Olavi gildil või mõnel jõukamal väikevennaskonnal, näiteks Antoniuse omal.

ALTARIRIISTAD

Keskajast on Oleviste kiriku armulauanõude ja teiste hõbedast või ka muust metallist esemete kohta andmeid äärmiselt napilt. Üksikuid konkreetsetele altari-tele või pühakujudele tehtud esemelisi annetusi võib leida testamentidest. Nii pärandas Hinrick Koneke 1518. aasta paiku sakramendi ees paiknevale Anna altarile oma hõbevaagnad ja Dorothea altarile hõbetoobid, Timman Wittekop aga 1522. aastal Anna altarile (pole teada, kummale) kaks oma kodus paiknevat altarilühtrit.¹⁸⁰ Kui küünlajalgu sai otseselt kasutada altari kaunistamiseks, siis ilmaliku otstarbega hõbeesemed lasi kirik mõnel kullassepal ümber teha või müüa maha, et saadud summade eest muretseda liturgilisi nõusid või muud vajalikku.

Üksikuid andmeid gildile või tsunftile kuulunud altarite varustamise kohta leidub vastavate ühenduste arvepidamises. Paraku on needki küllalt juhusliku loomuga ega kajasta enamasti sugugi kõiki ühenduse altari heaks ostetud või annetatud esemeid. Näiteks Suurgildi oldermanni arveraamatus leidub Olavi ja Magnuse altari kohta vaid üksikuid ülestähendusi, seevastu tegid kullassepad 1519. aastal oma Johannese altari juurde kuuluvatest varadest põhjalikuma nimekirja, millest selgub, et altarile kuulus muu hulgas lausa kaks karikat ning neli küünlajalga.¹⁸¹

Esimese täielikuma ülevaate katoliku ajal Olevistele kuulunud varadest saab alles 1527. aasta novembris ühislaeka jaoks koostatud nimekirjast, sinna on kirja pandud ka juba eelkäsitletud hõbedast Püha Olavi ja Neitsi Maarja kuju. Kullatud ja kuldamata hõbedast armulauanõudest ning teistest altaririistadest on mainitud 8 karikat koos 8 pateeniga, monstrantsi, 2 väikest kannukest (armulauaveini ja vee jaoks) ning risti, millele antakse rahusuudlust.¹⁸²

See, et Olevistele kuulus vaid 8 karikat, ehkki altareid oli veerandsaja ringis, pole üllatav, sest kiriku varade hulgas peetigi arvestust vaid nende esemete üle, mis olid kirikule annetatud või kiriku enda poolt ostetud. Sama arv karikaid oli 1488. aasta seisuga ka Niguliste kirikul.¹⁸³ Gildide ja tsunftide altaritele kuulu-

¹⁷⁹ Vt **Kurisoo, M.** Ristimise läte, 34, ill 20.

¹⁸⁰ TLA, s. BN 1 Koneke; f. 230, n. 1-IIIb, s. 79 Wittekop; **Mänd, A.** Kirikute hõbevara, 43, 141.

¹⁸¹ **Mänd, A.** Kirikute hõbevara, 209.

¹⁸² TLA, s. Aa 245, fol. 45r.

¹⁸³ **Mänd, A.** Kirikute hõbevara, 204; Tallinna ajaloo lugemik, 89.

vaid liturgilisi nõusid peeti vastava ühenduse omadeks ning omanikel oli õigus neid tagasi võtta. Seda reformatsiooni käigus tõenäoliselt ka tehti. Lisaks pole välistatud, et pildirüüste käigus läks hõbeesemeid ka kaduma või lõhuti ära.

Ühislaeka eestseisjad asusid evangeelses kirikus üleliigseiks osutunud liturgilisi esemeid ja kirikule annetatud profaanhõbedat ilmselt üsna pea realiseerima. Osa varandust jõudis näiteks kullassepp Balsseri (Schlichtekrull) kätte, kes ise oli Kanuti gildi esindajana samuti ühislaekaga seotud.

1528. aasta novembri seisuga oli Olevistes 4 karikat koos pateenidega, 2 missakannukest (ampullat) ja 4 hõbetorukest, millega oli rahvast teenindatud.¹⁸⁴ Hõbedast kõrsi ehk imemistorukesi kasutati katoliku kirikus eelkõige vaimulike armulaual, aga ka selleks, et ilmikutele pärast armulaualeiba jagada pühitsevata veini, mille abil võimalikud hostiajäänused alla neelata.¹⁸⁵ Luterlikus kirikus muutusid need üleliigseks, sest siis taastati ilmikute jaoks armulaud mõlemal kujul, nii leiva kui ka veinina.

Nii Oleviste 16. sajandi arveraamatus kui ka mõnedes teistes dokumentides kajastub katoliku-aegse hõbevara järkjärguline müümine. Ostuhuvilisi leidis nii katoliku vaimulike kui ka ilmikutest eraisikute seas. Näiteks 1527. aastal müüsid ühislaeka eestseisjad ühe hõbeketi 50 marga eest Haapsalu toomhärrale Henrich (Hinricus) Üxküllile.¹⁸⁶ 1529. aasta lõpul anti (müüdi?) kullassepp Balsserile ligi 18 marka (umbes 3,7 kg) kaaluv monstrants, suudlusrist, 2 missakannukest, 8 karikat ja 2 pateeni.¹⁸⁷ Kokku kaalusid need hõbeesemed 56 marka miinus 15 loodi (umbes 11 kg). Sellega oli ilmselt suurem osa katoliku-aegsetest altari-riistadest Olevistest eemaldatud. Võib oletada, et kasutusse jäid edasi peamiselt küünlajalad ja altarikruutsifiksid, võimalik, et ka mõni karikas, ehkki evangeelses kirikus vajati karikaid, mis oleksid suurema kupaga kui katoliku ajal.

VAIMULIKE RÜÜD JA MUUD KIRIKUTEKSTIILID

Olenevalt kirikuaasta perioodist või konkreetsest pühast kasutati katoliku kirikus erinevaid liturgilisi värve, seda nii vaimulike ametirõivaste kui ka altarite ja pultide katete juures. Seetõttu olid tekstiilid väga olulised mitte üksnes liturgias ja kiriku sisekujunduses, vaid tolle aja sümbolises kommunikatsioonis tervikuna. Liturgiliste värvide kasutamisest on teateid alates 9. sajandist, ent üldlevinuks muutusid need alles 1200. aasta paiku. Ehkki värvide kasutust püüti reguleerida, näiteks tegi seda paavst Innocentius III (1198–1216), esines selles osas ajaliselt ja piirkonniti mõningaid erinevusi. Hiliskeskajal olid värvidest enim levinud valge, punane, roheline, violetne ja must, ent lisaks neile on kirjalikes allikates nime-

¹⁸⁴ TLA, s. Aa 245, fol. 45r.

¹⁸⁵ **Mänd, A.** Kirikute hõbevara, 22–23.

¹⁸⁶ TLA, s. Bl 4, fol. 6r.

¹⁸⁷ TLA, s. Aa 245, fol. 54r.

tatud ka teisi värve, eriti kollast või kuldset.¹⁸⁸ Selle põhjuseks võis olla asjaolu, et kanga põhivärv jäi sellesse kootud kuldniidi või seda kaunistava kuldse tikandi varju.

Liturgilisi rüüsid, altarikatteid ja muid tekstiile peeti oluliseks kirja panna ka kirikute inventarinimekirjadesse, tavaliselt on need üles tähendatud hõbedast ning muudest metallidest varade järel. Tähtsamatel pühadel ja kõrgemate vaimulike jaoks olid olemas kallimast materjalist ning uhkemad pealistrõivad (koorimantlid, kaasulad), igapäevaste teenistuste ja alamastme vaimulike jaoks kõlbasid ka lihtsamad. Liturgilisi rüüsid ja ka altarikatteid oli tavaliselt mitu komplekti. Mõnikord pandi varaloendisse kirja ainult eseme materjal (näiteks vill, siid, linane) ja seisukord (näiteks uus, vana, hea), aga värvi mitte.

Oleviste kiriku katolikuagsete tekstiilide kohta on vaid üksikuid teateid, mis enamasti seonduvad mõne korporatiivse ühenduse altariga. 1516. aastal hüvitas Suurgild Oleviste eestseisjale Hans Pawelsile kahe uue missarüü (*mysse tuge*) maksumuse.¹⁸⁹ Seega olid need ilmselt mõeldud gildi altaritel, st Olavi ja Mag-nuse altaril teenivate vikaaride jaoks. Rüüd olid õmmeldud linasest ja siidist, värvi pole nimetatud. Kullasseppade Püha Johannese altari juurde kuulus 1519. aasta seisuga neli katet: roheline sametkate, mis oli kaunistatud kuldse ristiga, ja kuldne, sinine ning pruun kate.¹⁹⁰ Nagu nähtub, oli seal tuntumatest liturgilistest värvidest esindatud vaid üks.

Reformatsiooni tagajärjel muutus enamik katolikuagsetest tekstiilidest üle-arusteks, neid müüdi maha ja saadud tulu kasutati kiriku või vaeste heaks. Oleviste tekstiilid lasti kiriku ja ühislaeka eestseisjate poolt kirja panna 1. novembril 1528, nähtavasti eesmärgiga need rahaks teha ning vaestehoolekandesse suunata.¹⁹¹ Valdav osa loetelust hõlmab just vaimulike rõivaid, mis on kirja pandud tähtsuse järjekorras: esmalt hinnalisemad ja siis kehvemad pealistrõivad (koorimantlid, kaasulad) ning seejärel kõige all kantavad albad. Nimekiri on selline: punakuldne koorimantel (*korkappe*), mida ehib kilp; punakuldne kaasula (*kasel*) koos kahe selle juurde kuuluva diakonirüüga; rohelisest sametist koorimantel, mis on kilbi ja ääristeta; roheline kaasula koos kahe diakonirüüga; punasest sametist kaasula koos diakonirüü ja muu selle juurde kuuluvaga; üks koorimantlite juurde käiv sinine siidbrokaat koos kilbiga; kaks damastist kantorite mantlit; valge koorimantel kuldsete lilledega ja kaunistatud kilbiga; mustast Brugge satiinist kaasula, mida ehib rist; mustast sametist kaasula koos kõige juurdekuuluvaga; punane kaasula koos kahe diakonirüü ja muu juurdekuuluvaga; 8 vana koorimantlit ja üks vana punasest sametist kilp; 18 harilikku kaasulat koos juurdekuuluvaga; punasest damastist kaasula koos albag; punane kiriku kaasula koos

¹⁸⁸ Vt arengu kohta pikemalt **Braun, J.** Die liturgische Gewandung im Occident und Orient nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik. Herder, Freiburg im Breisgau, 1907, 728–760. Keskaegse Liivimaa kirikute inventarinimekirju vt **Mänd, A.** Kirikute hõbevara, 179–224.

¹⁸⁹ TLA, f. 190, n. 2, s. 16, pag. 180; **Mänd, A.** Suurgildi ajalugu kuni Liivi sõjani, 90.

¹⁹⁰ TLA, f. 190, n. 2, s. 82, fol. 8v; **Mänd, A.** Kirikute hõbevara, 209.

¹⁹¹ TLA, s. Aa 245, fol. 46r.

albaga, kollane kaasula koos albaga, kollane ristiga kaunistatud kaasula koos albaga, roheline kukkur, mis on ääristatud punase kamlotiga, 3 albat, 2 pearätti, 4 kaasulat ilma albadeta, 3 diakonirüüd ilma albadeta, 2 linast rätti, 2 vana siid-rätti, veel üks alba koos pearätiga. Lisaks on mainitud organisti kambris olevat vana paastulina, ilmselt laotati või riputati see suure paastu ajaks orelile. Kummalisel kombel ei sisalda nimekiri altaritekke ega linu; võimalik, et neid kasutati vähemalt esialgu edasi.

Arveraamatust selgub vähemalt osaliselt ka kirikutekstiilide edasine saatus. Juba 1527. aastal olid üks linik ja alba antud ühele armetule majavaese naisele ning kaks vana koorimantlit köstrile. 1528. aasta mardipäeva paiku anti vaeste(laeka?) eestseisja Hermen Bartmani kätte vaeste heaks mõeldud 13 albat, 20 pearätti ja 2 lina.¹⁹²

Mõistagi pole Olevistest säilinud ühtki katolikuaegset kirikurüüd ega altari-katet. Siiski on imekombel alles üks Liivi sõja eelsest ajast pärit tekstiil: kaup-mees Lutke van Oyteni kingitud antependium (altari esikülje kate), mis oli kootud Madalmaades ja mille ta kinkis Olevistele arvatavasti millalgi pärast seda, kui temast sai 1553. aastal kiriku nõukogu liige.¹⁹³ Antependium mõõtudega 103 × 281 cm on kootud villasest ja kuldbrokaatlõngast, kujutab Jeesus Kristuse sündi, ristilöömist ning ülestõusmist ja sellele leiduvad ka annetaja initialsid LVO ning peremärk. Tänapäeval kuulub see uhke renessanss-stiilis altarikate Tallinna Linnamuuseumile.

MAARJA KABELI VITRAAŽAKNAD

Pühakodade aknad olid ruumikujunduses, valgusmängus ja seetõttu kaudselt ka liturgias erakordselt tähtsad. Vitraažakendel kujutatud piiblilood ja pühakud andsid tunnistust kohalikust pühakukultusest ning annetajate religioossetest eel-istustest, donaatorite vapid aga maise prestiiži taotlusest, võimu ja ühiskondliku positsiooni rõhutamisest.

Oleviste kiriku akende kohta ei ole kahjuks teada, kas ja kui paljud neist olid kaunistatud, mida neil kujutati või kes olid neid annetanud. Siinkirjutajal on õnnestunud sellekohaseid andmeid leida alles reformatsioonijärgsest ajast: näiteks

¹⁹² TLA, s. Aa 245, fol. 46v.

¹⁹³ Lutke van Oyten oli aastail 1554–1557 Suurgildi oldermann, 1557. aastast raehärra, hukkus 11.9.1560 lahingus venelastega Jeruusalemma mäe taga. Vt Oyteni ja antependiumi kohta: **Leimus, I.** Kodusandi märk – tõend vaestehoolekandest Tallinnas 16. sajandil. Räägime asjast. – *Varia Historica*, 2008, III, 35–37; **Mankin, U.** Renessanss-piltvaibad Tallinna Linnamuuseumis. – Rmt: Eesti kunstisidemed Madalmaadega 15.–17. sajandil. Toim T. Abel, A. Mänd, R. Rast. Eesti Kunstimuuseum, Tallinn, 2000, 145, 148–149; **Kodres, K.** Altaritekstiil – Oleviste kiriku antependium. – Rmt: Eesti kunsti ajalugu, 2. 1520–1770. Koost ja toim K. Kodres. Eesti Kunstiakadeemia, Tallinn, 2005, 341.

1540. aastal kinkisid mustpead ühe akna sakramendimaja lähedusse, seega siis kiriku kooriruumi.¹⁹⁴

Küll aga on katoliku aja viimastest aastatest säilinud huvitavaid andmeid Maarja kabeli kohta. Mäletatavasti sai kabel põhiosas valmis 1521. aastaks, kui allikates on nimetatud torni ja tuulelipu eest tasumist ning kui kabelisse toodi (tagasi) Neitsi Maarja kuju. 1526. aastal tehti seoses kirikueestseisja raehärra Ewert Hesselsi ametist lahkumisega võõrmündrite arveraamatusse põhjalikumad ülestähendused kiriku kellade ja kolme Maarja kabeli akna kohta. Arvatavasti olid tööd nende juures pooleli ja seetõttu oli vaja hetkeseisu arveraamatus üles tähendada. Hesselsi andmeil oli auväärt raad lubanud uuele kabelile kinkida akna hinnaga 120 marka.¹⁹⁵ Sõnastusest pole päris selge, kas lubatud aken oli juba valmis või mitte, ja mõistagi ei kirjeldata seal, mida aknal kujutati. On siiski väga tõenäoline, et pildiprogramm pidi ühel või teisel viisil esindama annetaja isikut – seega raadi kui korporatsiooni. Kõige tõenäolisemalt tehti seda linna vapi abil (valge rist punasel kilbil), aga lisaks võis aknal olla ka rae võimu piltlikustavaid stseene või ka mõni tekstilint.

Teise akna annetas kabeli jaoks ordumeister Wolter von Plettenberg. Selle kohta on märgitud, et akna eest on maksmata.¹⁹⁶ Võib oletada, et Plettenberg tuli mõttele jäädvustada end uues prestiižses kabelis oma 1525. aasta märtsis toimunud piduliku külaskäigu ajal, mille peaaesmärgiks oli linnalt truudusvande võtmine. Põhimõtteliselt pole välistatud, et see idee tekkis tal juba eelmise külaskäigu ajal 1513. aasta septembris, ent tollal oli kabeli ehitus alles algusjärgus ja ka Plettenbergi positsioon teine: 1513. aastal võttis ta truudusvande vastu veel Preisi kõrgmeistri nimel, 1525. aastal aga maahärrana juba iseenda nimel.¹⁹⁷ Seetõttu on tõenäolisem, et soov oma uut võimupositsiooni kabeli akna kinkimise kaudu väljendada ja põlistada haakub pigem 1525. aasta külaskäiguga.

Kolmanda akna kinkis kabelile Saare-Lääne piiskop, kelle annetatud rahasumma oli hoiul raehärra Hinrick Stumme käes.¹⁹⁸ Kõige tõenäolisemalt käib jutt Johannes IV Kievelist, kes oli ametis aastail 1515–1527. Pole küll teada, kas Kievel ise käis oma ametiajal Tallinnas, ent kindlasti olid tema saadikud esin-

¹⁹⁴ Staatsarchiv der Freien und Hansestadt Hamburg, B. 612–2/6, E 2, fol. 14v: *Item anno 40 durch bede der formunder van sunte Oleff geue wy I finster in sancte Olaues kerken by dem sacramendes huesse, steyt – 50 mr. It. noch des glaswarters knechte to bergelde – 12 s. Mustpead kinkisid 1530.–1540. aastatel vennaskonna vapiga akna ka Uude seeki (1530), Nigulistesse (1541), Narva gildimajja (1544) ja Kalamaja uude kabelisse (1546). Staatsarchiv der Freien und Hansestadt Hamburg, B. 612–2/6, E 2, fol. 6r, 15v, 16v, 17r.*

¹⁹⁵ TLA, s. Aa 245, fol. 77r: *Noch so heft eyn ersame radt in der nyen kapellen belouet eyne ffinster to geuen, kost. 120 mr.*

¹⁹⁶ TLA, s. Aa 245, fol. 77r: *Noch heft vnsse genedige her Wolter van Plettenberch eyne ffinster gegeuen, is vnbetalt.*

¹⁹⁷ Plettenbergi külaskäikude kohta Tallinna vt **Johansen, P.** Ordensmeister Plettenberg in Reval. – Beiträge zur Kunde Estlands, 1927, 12, 100–115; **Mänd, A.** Pidustused keskaegse Liivimaa linnades, 287–306; Tallinna ajaloo lugemik, 104–110.

¹⁹⁸ TLA, s. Aa 245, fol. 77r: *Noch heft de here van Ozell eyne ffinster gegeffen, dut geld is bij her Hinrick Stumme gebleuen.*

datud 1524. aasta juulis Tallinnas toimunud seisustepäeval.¹⁹⁹ Võib arvata, et naastes ei jätnud vasallid oma isandat Oleviste uuest kabelist (ja võimalik, et teiste auväärt kinkijate kavatsusest) informeerimata ning et siis sündiski piiskopil otsus ka endast sinna pühakotta jälg jätta. Muidugi pole välistatud, et Kievel teadis kabeliga seonduvast juba varemgi, kas kiriklikke suhtlusliine pidi või siis Tallinna rae kaudu.²⁰⁰

Nagu öeldud, ei selgu Oleviste eestseisja märkmetest, kas nimetatud aknad olid juba valmis või alles kavatsuste tasandil. Pidades silmas 1525. ja 1526. aasta keerulisi religioosseid ning sotsiaalpoliitilisi olusid, ei saa sugugi kindel olla, et Saare-Lääne piiskopi kui katoliikliku isanda sümboolikat otsustati äsja evangeelset usku toetama asunud koguduse aknal manifesteerida: tema annetatud raha oli küll kätte saadud, ent seda ei pruugitud ettenähtud otstarbeks kasutada. Rae akent see probleem mõistagi ei puudutanud, sama käib ilmselt ka ordumeistri kui Tallinna isanda kohta.

Maarja kabelil oli neli akent. Vägagi tõenäoliselt oli mõni neist (või ka kõik) valminud juba enne reformatsioonisündmusi. Esialgsed aknad võisid ju olla lihtsad ja kaunistamata, ehkki tundub usutavam, et vähemalt ühel neist (näiteks kõige idapoolsemal) kujutati Neitsi Maarjat kui kabeli kaitsepühakut. Raad ja kaks kõrget isandat võisid oma rahaga esialgsete asemele osta uhkemad aknad, mis põlistaksid neid kui annetajaid. Kindlate andmete puudumisel võib üksnes mängida mõttega, kui efektne ja mõjus nägi välja kabeli interjöör, kui kõik need plaanid teostusid (või oleksid teostunud) ning kolmel aknal oleksid olnud kõrgete annetajate kingitud ja nende seisusele vastavad kallid vitraažid. Igal juhul tõendavad need arveraamatu sissekanded veel kord fakti, et 1520. aastatel valminud kabel ei tähendanud uut kollektiivset prestiižobjekti mitte üksnes Oleviste koguduse, vaid kogu linnakogukonna jaoks, ja et seal soovisid end esindada kõrged isandid ka mujalt Liivimaalt.

OREL

Orelimängust kujunes kristliku liturgia osa juba enne Liivimaa vallutamist. Lääne-Euroopa varaseim teade oreli kohta pärineb 757. aastast, mil see kingiti kuningas Pippin Lühikesele; esimeste kirikuorelite kohta on andmeid 10. sajandist. Saksa aladel sagesid kirikuorelite kohta käivad teated alates 11. sajandist. Orel paiknes tavaliselt selle jaoks ehitatud rõdul või platvormil pikihoone seina ääres, kooris või torni idaküljel.²⁰¹

¹⁹⁹ Akten und Rezesse der Livländischen Ständetage. Bd. 3. Bearb. von L. Arbusow. Deubner, Riga, 1910, nr 150, § 6, 8–9, 11, 16–18, 20–24.

²⁰⁰ Rae sidemed Kieveliga said alguse juba viimase ametisse pühitsemisel 1515. aastal, sest raad saatis talle selleks puhuks kingituseks aami veini. TLA, s. Ad 32, fol. 71r: *Noch vor 1 ame wyns deme bisschoppe van Ozel ghezandt tor kronynghen 23 mr. 12 s.*

²⁰¹ Reinle, A. Die Ausstattung Deutscher Kirchen im Mittelalter: Eine Einführung. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1988, 251–253.

Oleviste kiriku vanimas arveraamatus on korduvalt nimetatud orelimängijale või -tallajale (*orgelspieler, orgelbleser*) makstavat tasu, seda juba raamatu esimesel säilinud lehel 1436. aastast.²⁰² Mõnikord maksti orelimängu eest ka preestri-le või kooripoistele (*korscholer*).²⁰³ Tavaliselt on orelimängijat arvepidamises mainitud vaid tema ameti järgi, ent vahel harva on kirja pandud ka tema nimi, õigemini eesnimi: 1438. aastal sai tasu Franciscus, 1439. aastal aga Didericus.²⁰⁴

Kus täpsemalt orel Olevistes eri aegadel, st enne ja pärast koori ning pikihoone ümberehitustöid, asus, pole teada. Alles 1525.–1527. aasta nimekirjade põhjal, kui üht altarit on kirjeldatud asuvana “torni all ja orelil all”,²⁰⁵ võib järeldada, et sel ajal paiknes orel juba kohas, mis on kirikutes tavapäraseks jäänud tänini, st pikihoone lääneotsas torni idaküljel, ilmselt spetsiaalselt selle jaoks ehitatud rõdul.

HAUAPLAADID

Kiriku sisustust muutsid ka aegade jooksul lisanduvad hauaplaadid, mis ei tähistanud üksnes konkreetsete inimeste hauakohti, vaid funktsioneerisid ka kogukondliku mälu kandjatena. Hauaplaadil kasutatud sümbolid ja pealiskiri pidid väljendama kadunukese seisust ning jõukust. Mõistagi maeti kirikusse vaid varakaid ja kõrge sotsiaalse positsiooniga inimesi, kes suutsid sealse platsi eest maksta, lihtrahvas leidis viimse puhkepaiga kirikaia.

Teadaolevalt vanim Oleviste hauaplaat, õigemini fragment, leiti 1960. aastal lõunalöövi keskmise piilari alt. Sel oli ladinakeelne gooti majusklites pealiskiri, kus oli aastaarv 1332.²⁰⁶ Plaadi omanik(ud) ja algne asukoht on teadmata, piilari vundamenti võis see sattuda juba umbes aastail 1436–1450 toimunud pikihoone ümberehitustööde käigus. Plaadikatke pole tänapäeval vaadeldav, sest see jäeti oma kohale ja on varjatud pikihoone puitpõrandaga.

1957. aastal tuli võidukaare lõunapoolse vahemüüri kooripoolsele ehk idaküljele kaevatud šurfis välja hauaplaadi külg, mis oli 203 cm pikk.²⁰⁷ Sellel oli säilinud kolm gooti minuskelkirjas sõna: *de molendino proco[n]sul*. De Molendino on Tallinnas tuntud raeperekonna ladinakeelne nimekuju, selle alamsaksakeelne vaste on tor Molen või van der Molen (hilisem von zur Mühlen), *proconsul* aga tähendab bürgermeistrit. See tiitel osutab, et hauaplaat pidi kuuluma Johannes de Molendinole, kes pidas raehärrametit vähemalt alates 1367. aastast ja oli aastail

²⁰² TLA, s. Ad 14, fol. 1r, 1v, 3v, 5r, 7r jne.

²⁰³ TLA, s. Ad 14, nt fol. 1r, 7v.

²⁰⁴ TLA, s. Ad 14, fol. 5r, 10r.

²⁰⁵ TLA, s. Bl 4, fol. 14r: *Dath altar vnder dem thorne vnder der orgell*; s. Aa 15a, fol. 9r: *vnder deme klockthorne vnd vnder dem orgelwercke*.

²⁰⁶ Loit, M. Keskaegsest surmakultuurist ja hauatähistest, 62, 65, ill 3. Jooniselt loetav pealiskiri: *ANNO D[OMI]NI M CCC / XXX II [---] // [---]A ORATE P[RO] EIS*. Vt ka MKA arhiiv, P-202, juun 12.

²⁰⁷ Raam, V. Aruanne Oleviste kirikus, 29–31, 83, fotod 32–33, juun 7.

1389–1391 bürgermeister.²⁰⁸ Tema ametiaeg sobib hästi kokku ka Villem Raami arvamusega, et plaat peab pärinema vanast koorist. Võidukaarealune ala oli ühele raehärrale igati väärikas matusepaik. Et plaati polnud võimalik eemaldada, jäeti see oma kohale ja tänapäeval seda kahjuks enam ei näe.

Ligipääs puudub ka kahele hauaplaadifragmendile, mis leiti kooriruumi kahe läänepoolsema piilari vundamentide alt 1981. aasta sügisel, kui koori põrandasse kaevati ristimisbasseini jaoks auk.²⁰⁹ Mõlemal plaadikatkel võis näha gooti minuskelkirjas teksti, ent kuna kivid jäid oma kohale ja tekste ei loetud välja, jäävad nende omanikud tuvastamata ning dateering teadmata.

Neid ja veel mõnd keskaegset plaadifragmenti on oma magistritöös käsitlenud Mari Loit, kes ühtlasi nimetab nelja meest, kes kirjalike andmete põhjal olid kirikusse maetud.²¹⁰ Need olid Tallinnas saadikukohuseid täites hinge heitnud Lübecki raehärra ja bürgermeister Johan Luneborch, kes maeti väga auväärsele kohale – kiriku koori,²¹¹ Oleviste ümberehitustöödel võtmerolli mänginud meister Andreas Kulpesu (suri 1446. aastal²¹²), raehärra Diderick Nasschart (suri tõenäoliselt 1510. aastal²¹³) ning tema väimees rüütel Hennink Passow (ka Parssow), kes oli Suurgildi liige, tal oli Pikal tänaval maja ja ta soovis end oma 1516. aastal koostatud testamendi kohaselt matta Nasscharti hauaplaadi alla.²¹⁴ Kindlasti on neile võimalik lisada veel teisigi tuntud nimesid, kas või eelnimetatud kaupmees Gerwen Borneman (vt altarite alajaotus) ja kiriku eestseisja Hans Pawels (suri 1519. aastal), kes lasi endale Maarja kabeli välisseinale kenotaafi püstitada, ent kes maeti kirikusse.²¹⁵

Järgnevalt piirdun nende keskaegsete hauaplaatide käsitlemisega, mis on tänapäeval uurijatele ligipääsetavad. Seni pole neil leiduvaid tekste välja loetud, samuti on võimalik täpsustada dateeringuid. Ükski neist pole tervikuna säilinud, tegemist on suuremate või väiksemate fragmentidega, mis on üsna kehvast seisukorras: tugevalt kahjustada saanud ja kulunud nurgakaunistuste ning pealiskirjadega. Suuremaid fragmente, mis moodustavad algsest plaadist umbes poole, on

²⁰⁸ **Bunge, F. G. v.** Die Revaler Rathslinie, 116.

²⁰⁹ **Lumiste, M.** Oleviste kiriku kooriruumi põranda alla rajatud ristimisbasseini ehitustöödel tehtud arhitektuuri-ajaloolistest tähelepanekutest. Käsikiri, MKA arhiiv, A-798. Tallinn, 1982, 19, foto 4, 24–25, fotod 9–10, asukohti vt 27–28.

²¹⁰ **Loit, M.** Keskaegsest surmakultuurist ja hauatähistest, 60–66.

²¹¹ Luneborch suri Tallinnas 1374. aastal ja maeti seega vanasse koori. 1425. aasta septembris kirjutasid Lübecki raehärrad Tallinna, et Johani hauakivi, mis oli Oleviste koori ümberehituse ajaks omalt kohalt eemaldatud, pandaks sinna tagasi ja et selle eest ei küsitaks uut platsiraha. LUB VII, nr 344.

²¹² **Kangroopool, R., Lumiste, M.** Mõningatest Tallinna 15. sajandi arhitektuuri dateerimise küsimustest, 268–269.

²¹³ Tegi testamendi 10.04.1510 (TLA, s. BN 1 Nasschart; LUB 2/III, nr 810), Suurgildis mälestati teda 1511. aasta ülestõusmispühadel (TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 57r).

²¹⁴ TLA, s. BN 1 Passow: *bovele ick der ertliken bografft /.../ in sunte Olaves kerke vnder den sten dar her Diderick Nasschert bograuen is.* Vt Passowi kohta ka **Mänd, A.** Suurgildi ajalugu kuni Liivi sõjani, 38.

²¹⁵ Vt Pawelsi kohta: **Mänd, A.** Church art, 11–20.

alles vaid kolm. Neile lisandub veel paar väiksemat fragmenti, mis kujunduse või pealiskirja šrifti järgi otsustades pärinevad samuti keskajast. Kõik need tulid päevavalgele 1957. aastal pikihoone pörandalt, kui kirikusse paigaldati kesküttetorusid. Võimalik, et need olid purunenud ja uue pörandi alla sattunud juba 1820. aasta tulekahju järel või veelgi varem. 1983. aastal võeti viis paekivist plaadikatket, mida arvati pärinevat 15. sajandist, muinsuskaitse alla.²¹⁶ Tänapäeval võib neid näha kiriku eeskojas seina najal. Kaks paremini säilinud plaadikatket on eksponeeritud tornialuse eeskoja lääneseina ääres, teine teisel pool peaportaali, kolmas suurem fragment on aga lõunaseina najal. Selle kõrvale ja taha jäävad mitmes kihis väiksemad plaadikatked, millest kaks on keskaegsed, ent millele on ligipääs raskendatud.

Kõige paremini säilinud poolikut hauaplaati võib näha peauksest põhja pool (joon 4).²¹⁷ Plaadist on säilinud ülemine pool. Selle nurgad on kaunistatud sõõri sees olevate evangelistide sümbolitega: vasakul tekstilindiga ingel (Püha Matteus) ja paremal tekstilindiga kotkas (Püha Johannes). Alamsaksakeelsest gooti

Joon 4. Hauaplaadi fragment peauksest põhja pool. Foto S. Stepaško.

²¹⁶ Vt <http://register.muinas.ee>, kunstimälestised registrinumbriga 2148–2152. Plaadikatket, millel võib näha kaht peremärkide ja initsiaalidega vappi ning renessanss-stiilis tiivulist putopead (nr 2151), on valesti dateeritud: vapikilpide kuju põhjal otsustades pärineb see 16. sajandi II poolest, mitte 15. sajandist.

²¹⁷ Kunstimälestis nr 2150, vt <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=2150>. Mõõtmed: kõrgus umbes 160 cm, laius 182 cm, paksus 15–16 cm.

minusklites pealiskirjast on säilinud järgnevad osad: *int iar vnse heren / xv^e des ma[n]dages [---] // [---] biddet got vor den sele*. Sõnade vahesid on eristatud rombikestega. Tõlge:

Issanda aastal 1500, esmaspäeval ... // ... paluge jumalat (tema) hinge eest.

Seega ei jää säilinud fragmendile kahjuks ei kadunukese nime, seisust ega kuu-päeva, teada saime vaid surma-aasta.

Plaadi keskosale oli uurendatud omaniku vapp: sellest on aga säilinud kõigest vapikilbi kohal olnud kõrge suletutiga kiiver, mida ümbritsevad taimeväädid. Alamsaksakeelne pealiskiri ja uhke vapp osutavad, et plaadi omanik võis olla aadlimees. Samas kaunistati vapi või vappidega ka jõukamate kodanike, eriti raehärrade hauaplaate, ehkki viimastel kujutati harilikult vaid vapikilpi (tavaliselt leidus sellel peremärk, harvem mõni heraldiline kujund). Et aga linnaeliit imiteeris aadli eluviise ja võttis üle nende representatsioonivahendeid, ilmus 16. sajandi algusest alates ning eriti 17. sajandil kaupmeeste ladviku vappidele ka varem üksnes aadlile omaseid elemente, nagu kiiver, kiivriehis ja kilpi raamiv taimornamendist hõlsta.²¹⁸

Teine suurem plaadikatke, millest on samuti säilinud ülemine pool, on asetatud peauksest lõuna poole (joon 5).²¹⁹ Sellegi nurgad on kaunistatud sõõri sees paiknevate evangelistide sümbolitega: vasakul ülanurgas Püha Matteus, paremal arvatavasti Püha Johannes. Plaati ääristav tekstivöönd on ebatavaliselt lai, gooti minusklites tähed on aga venitatud pikaks ja kitsaks. Sõnade vahel on väikesed rombid. Plaadi ülaotsa jääv tekst on peaaegu loetamatuks kulunud, ent fototööt-luse abil paistab, et seal on olnud *Int iar m*. Ka külgedel paiknevat pealiskirja on äärmiselt raske lugeda. Paremal küljel jätkub esmalt aastaarv – *cccc*, millele tundub järgnevat *lxv* (või *liv*) ja *iii* (või *in*). Seega pärineb hauaplaat kas 1450. või 1460. aastatest. Aastaarvule järgnevat sõna, mis loogiliselt peaks tähistama surmapäeva (püha või pühakupäeva), pole õnnestunud välja lugeda, ent vahetult enne plaadi murdekohta on sõna lõpp *des*, millele järgneb *s* ja seejärel poolik täht, mis võib olla *o* (seega *des so*). Vasaku külje algust pole õnnestunud dešifreerida, tekst lõpeb sõnadega *...este de sine*. Lõppu on tekstivööndi kohale lisatud väiksemas kirjas veel üks sõna, mis tundub olevat *gnade*. Seega võib pealiskirja lõpus sisalduda palve, et kadunukesele saaks osaks jumala arm.

Plaadi keskele on raiutud omaniku vapp, millest on säilinud umbes kaks kolmandikku ja mida kaunistab peremärk. Viimane osutab, et kadunuke oli tõenäoliselt mõni jõukas kodanik. Sellise kujuga vapikilpi esines kogu 15. sajandi jooksul ja isegi veel 16. sajandi alguskümnenditel.²²⁰ Plaadi lähemal uurimisel tundub, et raidtehnikas kilbi kohal on veel üks vapp, ent uurendtehnikas ja mitte eriti sügava joonega. Sellest mõlemal pool võib aimata ka uurendatud taimorna-

²¹⁸ Vt **Nottbeck, E. v.** Siegel aus dem Revaler Rathesarchiv nebst Sammlung von Wappen der Revaler Rathsfamilien. Lübeck, 1880, tahvlid 1–13, 22.

²¹⁹ Kunstimälestis nr 2148, vt <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=2148>. Mõõtmed: kõrgus umbes 192 cm, laius umbes 177 cm, paksus umbes 16 cm.

²²⁰ Brieflade IV, Siegel und Münzen, *passim*.

Joon 5. Hauaplaadi fragment peauksest lõuna pool. Foto S. Stepaško.

menti. On raske öelda, kas teise vapi näol on tegemist keskse vapi pealishisega või on uurendatud vapp lisatud hiljem ja märgib mõnd hauaplaadi järgmist omnikku. Teatavasti oli hauaplaatide korduvkasutus kesk- ja varauusajal väga levinud nähtus.

Kui Oleviste hauaplaate kaitse alla võeti, jäi spetsialistidel tähele panemata asjaolu, et äsja kirjeldatud plaadist on säilinud veel teinegi fragment, nimelt alumine parem nurk (joon 6). See on koos teiste väiksemate fragmentidega tõstetud eeskoja lõunaseina najale ega ole hästi vaadeldav, sest selle ette on tõstetud veel paar kihti kive. Kaitse alla pole seda võetud.²²¹ Nurgasõõri ja tekstivööndi kujundus langeb suurema plaadipoolikuga kokku. Fragmendi murdekohas võib näha vapikilbi kumerjoont ja peremärgi detaili, kilbi kõrval paistab number 15 (plaatide hilisema nummerdamise ajast?). Nurgasõõri sees tundub olevat tiivuline tagajalgadel lõvi (Püha Markuse sümbol). Paremäl küljel võib selgelt näha sõnu:

²²¹ Fragmendi mõõtmed: umbes 120 × 110 × 15 cm. Vt ka Lumiste, M. Oleviste kiriku kunsti- ja ajaloolise väärtusega varad, 13–14, nr 9, foto 21.

Joon 6. Eelmisega samast plaadist pärit fragment eeskoja lõunaseina ääres. Foto S. Stepaško.

starf her (suri härra), seevastu alumisel küljel, kus peaks järgnema nimi, on tekst taas raskesti loetav. Eesnimi näib olevat *ioha[n]*, sellele järgneb poolik perekonnanimi, mis algab tähtedega *velt* või *vest*. Tiitel *her* osutab, et tegu on kas raehärra, vaimuliku või aadlikuga. Et peremärgiga vapikilp välistab aadliku ja et vaimulike hauaplaadid olid enamasti ladinakeelse pealiskirjaga, võib oletada, et plaat kuulus mõnele raehärrale.

Sobiva isikuna tuleb kõne alla Johan (Hans) Velthusen, kes pidas raehärrametit aastail 1445–1467 (1460. aastatel bürgermeister) ja keda hakati Suurgildis mälestama 1468. aasta vastlajootudel.²²² Kuna tal oli maju Pikal ja Laial tänaval, kuulus ta tõenäoliselt Oleviste kogudusse. Ta toetas ka Oleviste Püha Risti altarit. Hauaplaadi kuulumises Velthusenile sunnib aga kahtlema asjaolu, et tema pitsiril on kujutatud teistsugust peremärki kui plaadil.²²³ Siiski ei saa välistada, et kaupmehed võisid elu jooksul majamärki kas vahetada või kasutada mitut. Eriti levi-

²²² **Derrick, T.** Das Bruderbuch, 297–298; TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 38v.

²²³ **Nottbeck, E. v.** Siegel aus dem Revaler Rathsarchiv, tahvel 10, nr 162.

nud see nähtavasti polnud, ent näiteks kaupmees ja raehärra Johan (Hans) Selhorst kasutas kaht erinevat majamärki.²²⁴

Kolmas suurem hauaplaadifragment on eeskoja lõunaseina ääres (joon 7).²²⁵ Seekord on tegemist plaadi alumise poolega. Nurgad on taas kaunistatud sõõri sees olevate evangelistide sümbolitega: vasakul võib näha tiivulist lõvi (Püha Markus), paremal tiivulist härja (Püha Luukas). Plaadi keskosas oli diagonaalselt paigutatud vapikilp, millest on säilinud alumine pool. Säilinud fragmendi põhjal tundub, et kilpi kaunistas peremärk, mis meenutab kujult W-tähte. Kilpi raamib looklev lehtornament. Vapikilbi alumise otsa kontuuri põhjal otsustades pärineb hauaplaat 15. sajandi teisest poolest või 16. sajandi alguskümnenditest.²²⁶

Kuna plaadi murdekoht jookseb diagonaalselt, on säilinud suurem osa paremal küljel olnud tekstivööndist, samuti alumine ots. Vasaku külje tekstist näeb see-

Joon 7. Hauaplaadi fragment eeskoja lõunaseina ääres. Foto S. Stepaško.

²²⁴ Vt **Luige, K.** Tallinna peremärgid 1300–1700. 2. kd. Tallinna peremärkide kogu. Magistritöö. Käsikiri EKA raamatukogus. Eesti Kunstiakadeemia, Tallinn, 2011, nr 545–546.

²²⁵ Kunstimälestis nr 2149, vt <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=2149>. Mõõtmed: kõrgus umbes 175 cm, laius 180 cm, paksus 16–18 cm.

²²⁶ Vt nt **Nottbeck, E. v.** Siegel aus dem Revaler Stadtarchiv, tahvel 3, nr 48, tahvel 5, nr 68–71, tahvel 10, nr 155, tahvel 12, nr 185, 193–194, tahvel 13, nr 203.

eesest vaid paari üksikut tähte. Ka siin on sõnade vahele raiutud väikesed rombid, just nagu eelkirjeldatud plaatidel. Kuna kivi pind on saanud tugevalt kahjustada, on tekstist suurte raskustega võimalik lugeda vaid üksikuid tähti. Esialgu pole võimalik öelda muud, kui et tekst on alamsaksa keeles ja et alumisele küljele jääb tõenäoliselt kadunukese nimi, kusjuures perenimi tundub algavat R-tähega.

Jällegi pole varasemad uurijad märganud, et samast plaadist on säilinud veel teinegi fragment (joon 8). See paikneb suurema plaadikatke läheduses, jäädes sellest paremale, ja on kaitse alla võtmata.²²⁷ Murdejoont arvestades pärineb väiksem fragment plaadi vasakult küljelt, ent ei ulatu ülaotsani välja. Sellel võib näha osakest tekstivööndist, vapikilbi ülemist osa ja selle kohal looklevat uurendtehnikas lehtornamenti. Paraku pole ka kahe plaaditüki koos uurimisel õnnestunud tuvastada ei peremärki ega lugeda tekstist välja osi, mis aitaksid kindlaks määrata surmadaatumit või kadunukese nime. Võib üksnes loota, et teksti osas on tulevikus võimalik abi saada järjest arenevast pilditööstlustehnikast. Seni võib üksnes oletada, et sarnaselt eelmisele on ka see hauaplaat kuulunud mõnele Olevistesse maetud raehärrale.

Joon 8. Eelmisega samast plaadist pärit fragment eeskoja lõunaseina lähedal. Foto S. Stepaško.

²²⁷ Fragmendi mõõtmed: umbes 87 × 120 cm, paksus umbes 8 cm (see pole plaadi algne paksus, sest tüki tagakülg on ära murdunud). Vt ka Lumiste, M. Oleviste kiriku kunsti- ja ajaloolise väärtusega varad, 14, nr 10, foto 22.

KOKKUVÕTE

Kirjalike allikate põhjal Oleviste sisustusest kujunenud pilt, mida täiendavad ka üksikud arhitektuuridetailid, võimaldab saada ülevaate nii sellest, mida kirikuruumi eri tsoonides leida võis ja kuidas sisustus aegade jooksul täienes, kui ka sellest, milliseid pühakuid seal austati, milliseid teenistusi seal peeti ning kes ja kuidas neid rahastasid. Samal ajal jäävad meie teadmised kiriku igapäevaelus ja suurtel pühadel toimunud liturgiast, reliikviade näitamisest, mälestusteenistustest, protsessioonidest ning mitmesugustest muudest religioossetest rituaalidest paratamatult piiratuks.

Oleviste kõrvalaltarite ja pühakujude juures torkab teiste Tallinna kirikutega võrreldes silma, et ehkki enamik pühakutest, kelle auks altareid ning teenistusi rajati, oli tuntud üle kogu kristliku Euroopa ja kõrgelt austatud nii Läänemere-äärsetes hansalinnades kui ka Saksa Ordu aladel, et Olevistes oli mitu Põhjamaade pühakutele pühitsetud altarit. Esindatud olid kiriku kaitsepühak Püha Olav, kellest oli olemas ka hõbekuju ja keda kujutatakse säilinud päiskivil, Püha Kanut (kuningas Knud IV), Püha Henrik ning Püha Magnus (arvatavasti Orkney Magnus). Skandinaavias erilist populaarsust pälvinud pühakute hulka tuleb arvata ka Püha Laurentius, kes oli Lundi ja Uppsala toomkiriku üks kaitsepühakutest ning kellele oli Olevistes pühitsetud üks kabeleist. Seega võib Oleviste kirikut pidada Põhjamaade pühakute austamise keskpunktiks Tallinnas.

Kuigi paljude altarite asukoht pole teada, paiknes õige mitu neist kas kooriruumis (sh ümbriskäigus) või selle lähedal, pikihoone idaotsas. See on ka ootuspärane, sest just need asukohad olid liturgiliselt tähtsamad ja seetõttu ihaldusväärsemad. Uue, avara ja ümbriskäiguga koori ehitamine 15. sajandi esimesel veerandil mõistagi suurendas võimalusi paigutada sinna rohkem altareid. Iga uus altar oma nimipühakuga ja tema auks peetud teenistustega täiendas ning mitmekesisistas mitte üksnes liturgiat, vaid ka sakraalruumi kujundust. Seega valitses arhitektuuri, pühakukultuse ja liturgia arengu vahel tihe seos.

Altarite ja vikaariate rajajate ning hilisemate rahastajate seas domineerisid 14. sajandil jõukad üksikisikud, eelkõige raehärrad ja nende perekonnad. 15. sajandi jooksul lisandusid mitmesugused korporatsioonid: esmalt raad, Suurgild ja Kanuti gild, hiljem ka Olavi gild, Antoniuse vennaskond, kullassepad ning rätsepad. Seega muutus kiriku toetajate ring aja jooksul mitmekesisemaks ja gildide ning tsunftide kaudu jätsid oma visuaalse jälje sakraalruumi ka linna keskkihid. Tõenäoliselt oli Olevistega seotud ühendusi veelgi, kas või käsitöötsunfte ja religioossete gilde-vennaskondi (nagu Neitsi Maarja vennaskond), kelle toetus aga säilinud allikates ühel või teisel põhjusel ei kajastu.

Kiriku suurtoetajad, nagu raad, Suurgild ja üksikud raehärrad, nende hulgas kiriku eestseisjad, rahastasid sageli mitut altarit, mitut teenistust või mitme pühakuju valgustamist. Seeläbi tagasid nad endale, oma perekonnale või korporatsioonile võimalikult suure eestpalvete arvu, mis pidi sillutama teed paradiisi. Samavõrra olulised olid ka ilmalikud ambitsioonid: oma sotsiaalse positsiooni ja

jõukuse rõhutamise. Vähemalt rael, ent võimalik, et ka Suurgildil, olid seisuse näitajana olemas ka oma pingid – esindusesemed, mida hiliskeskajal oli vaid vähestel. Representatsioonivahendiks olid kahtlemata ka kiriku aknad, millest paraku on vähe teada, ent näiteks raad kinkis ühe akna 16. sajandi alguskümnele valminud Maarja kabelile ja võib arvata, et sellel oli ühel või teisel viisil visualiseeritud ka annetaja.

Väheste Olevistest säilinud või teadaolevate hauaplaatide hulgas domineerivad samuti raehärradele kuulunud hauatähised. Nii mõnigi raehärra leidis viimse puhkepaiga kooris või pikihoone idaosas, seega pealtarile kui kiriku sümbolisele ja liturgilisele keskpunktile võimalikult lähedal. Need kaupmehed, kelle perekonnale kuulus mõni eraaltar, eelistasid aga viimse puhkepaigana selle esist ala, seda enam, et nende “oma” altari peeti nende hingede hüvanguks mälestusmissasid ja loeti hingepalveid.

Kaupmeeste, sh raehärrade silmatorkav esindatus ühe hansalinna kogudusekirikus on kahtlemata ootuspärane. Oli ju neil ja nende korporatsioonidel kõige enam majanduslikke võimalusi nii altarite rajamiseks kui ka enese muul viisil kirikuruumis jäädvustamiseks. Toonitatud on ka seda, et elukutsest tulenevalt oli kaupmeestel rohkem kui mõne teise ameti esindajal põhjust oma hingeõnnistuse pärast muret tunda. Alahinnata ei tasu ka sotsiaalseid ootusi, mida ühiskond eliitkihtide esindajatele seadis, samuti personaalset vagadust ja kollektiivseid religioosseid kombetäitmisi, aga ka kaupmeeskonna ladviku ühiseid väärtushinnanguid ning representatsioonivajadusi, mida peegeldati nii sakraalruumis kui ka profaansfääris.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on valminud institutsioonilise uurimisteema IUT18-8 raames, mida rahastab Eesti Teadusagentuur.

ON THE MEDIEVAL FURNISHINGS AND THE CIRCLE OF DONORS OF ST OLAF'S CHURCH

Anu MÄND

The medieval furnishings of St Olaf's Church in Tallinn have not been preserved, with the exception of a 15th-century silver seal and some fragmentary tombstones. In this article, the interior of the church is mainly reconstructed and analysed on the basis of documentary evidence. The following objects are discussed: side altars, statues of saints, pews, liturgical vessels and vestments, the organ, stained glass windows and tombstones. The information on the side altars is reviewed in a chronological order, from the 14th century, when the first

references to the side altars are available, to the Reformation in 1524/25. Whenever possible, the founders of the altars and chantries, the subsequent holders of the right of patronage, and the later supporters are ascertained. The exact location of a side altar is rarely mentioned in the sources; however, it is possible to make assumptions about the location on the basis of the brief descriptions in the written sources and of the architectural details (e.g. a sacrament niche) preserved in the choir and the nave. The church interior underwent constant development: every new altar or statue altered the sacred space and influenced the liturgy.

Shortly before the Reformation, there were about 25 side altars in St Olaf's Church. In the 14th century, the following six altars are mentioned: St Olaf (also called the altar of the Morning Mass), the Holy Sacrament, the Virgin Mary, St Margaret, St Anthony the Great and St Stephen. In addition, a chantry of the Tetteke family is mentioned, with no reference to the altar on which it was celebrated. In the 15th century sources, the following altars turn up: St Henry (of Uppsala or of Finland), St Adrian (of Nicomedia), St Magnus (possibly of Orkney), St Dorothy, the Holy Cross, the Holy Trinity, St Canute (King Knud IV of Denmark), St Gertrude, two altars dedicated to St Anne (one near the Sacrament, the other near the new St Mary's Chapel), St John (most probably the Baptist), and the altar of the merchant Gerwen Borneman. In the first quarter of the 16th century, the following nine altars were mentioned: Sts Cosmas and Damian, St Catherine (of Alexandria), the Three Kings, St Mary Magdalene, St Matthias, an altar under the tower, an altar of the Sasse family, and two altars in the chapel of St Lawrence. The altar of St Andrew, sometimes mentioned in the earlier literature, proved to be a misreading of the sources.

Not every association could afford to establish its own altar, only the wealthier ones could. The town council had the right of patronage over several altars and the Great Guild of the merchants possessed two altars, those of St Olaf and St Magnus. St Canute's Guild and the Confraternity of St Anthony had an altar dedicated to their patron saint. The altar of St Dorothy belonged to the tailors and cloth-shearers, and the altar of St John to the goldsmiths.

Most of the patron saints of the altars were well-known saints in the entire Europe, and in particular in the Hanseatic towns of the late medieval Baltic Sea region. However, the fact that possibly four altars were dedicated to Scandinavian saints – St Olaf, St Canute, St Henry and St Magnus – suggests that St Olaf's Church was the main centre for the cult of Nordic saints in Tallinn. St Lawrence, the patron saint of a chapel, should also be added to these four, because he enjoyed great popularity in Scandinavia being, for instance, the patron saint of the Cathedral of Lund and the Cathedral of Uppsala.

Several altars were located either in the choir (especially in the ambulatory) or very close to it – at the eastern end of the nave and aisles. This is not surprising, because these locations were liturgically the most important ones (close to the high altar) and therefore most desired. In the 1420s, a new and more spacious

choir together with an ambulatory was erected. This provided new possibilities of building side altars there.

Every new altar or chantry with its patron saint had a significant impact on the liturgy and on the interior of the church. There was a tight connection between the cult activities, the commemorative practices, the processions and the changes in the spatial arrangement.

In the 14th century and also later, wealthy merchants, particularly town councillors, dominated among the founders of the altars and chantries. During the course of the 15th century, various associations began to found their own altars, first the town council, the Great Guild and St Canute's Guild, later also St Olaf's Guild, the Confraternity of St Anthony, the goldsmiths and the tailors. Thus, the circle of supporters gradually became socially more varied. Possibly, there were even more crafts or religious confraternities connected to this church, but due to the scarcity of written sources, it cannot be detected.

Wealthy individuals and associations could afford to found more than one altar, to support financially different services or to finance the "eternal illumination" of the Holy Sacrament or a statue. In this manner, they ensured as many intercessory prayers for their souls as possible. Secular ambitions – to show one's status and wealth – were no less important. The town council was the first association to have its own pews in the late Middle Ages. This underlined their high social position. Another means of representation was the stained glass windows. In the 1520s, the town council paid for a window in the new chapel of St Mary, built on the south side of the chancel. Very likely, they as donors were in some manner visualized on the window, either with the help of the coat of arms of the town or a suitable image.

Most of the surviving tombstones belong to town councillors as well. It is known that some of them found their final resting place in or near the choir, that is, close to the liturgical centre of the church – the high altar. Those merchants or town councillors who had founded their own altar, chose to be buried in front of it and paid for the regular memorial masses and prayers.

In a parish church of a Hanseatic town, like St Olaf's Church in Tallinn, it is expectable that elite citizens, such as the town councillors, were visually represented in a most conspicuous manner. They clearly had the best economic possibilities of perpetuating their memory. Because of their occupation, merchants were more concerned about the afterlife and the salvation of their souls than perhaps representatives of other occupations. One should also not underestimate the social expectations of the community towards people of high rank and wealth. Collective religious practices performed by the guilds and other associations also influenced the forms of piety and the nature of donations. The social and economic elite of the town shared common values, including the need for representation, and this was mirrored both in the sacred space and in the profane sphere.